

4. Η ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

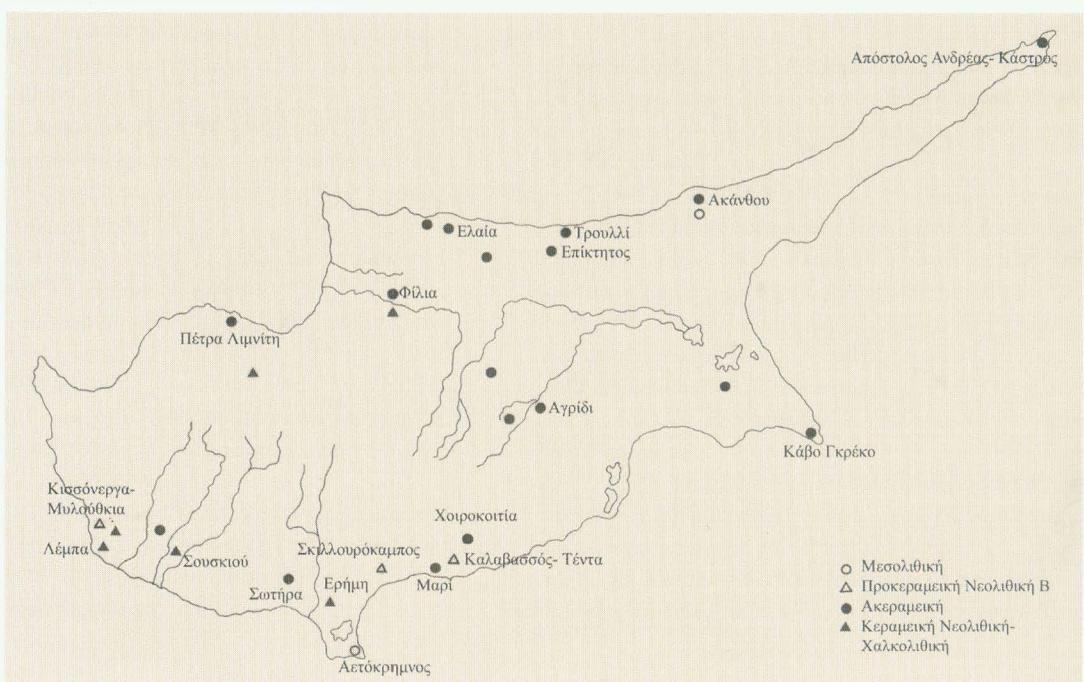
Στέλλα Κατσαρού-Τζεβελέκη

Αδαμάντιος Σάμψων

Η Κύπρος ζει την τελευταία δεκαπενταετία μια επαναστατική αναθεώρηση της προϊστορίας της. Άλυσιδωτές ανακαλύψεις νέων προϊστορικών θέσεων (Εικ. 68) στα τέλη του 20ού αι. ανέτρεψαν την κατεστημένη εικόνα της ακατοίκητης μέχρι το 7000 π.Χ. Κύπρου (αρχή της λεγόμενης Ακεραμικής Νεολιθικής) που ίσχυε για δεκαετίες και επιβεβαίωσαν παλαιότερες μοναχικές φωνές υπέρ της ύπαρξης ακόμα αρχαιότερης κατοίκησης στο νησί (Stockton 1968, Vita-Finzi 1973, Adovasio et al. 1975), φωνές οι οποίες στο παρελθόν είχαν κατηγορηματικά απορριφθεί (Cherry 1990, 1992). Σε συνδυασμό με καινούργια δεδομένα για την αρχή της Νεολιθικής στη ΝΑ Τουρκία και τα πρόσφατα ευρήματα του Αιγαίου, που κατά σύμπτωση έρχονται παράλληλα στο φως, λαμβάνει χώρα, με επίκεντρο την ΝΔ Ασία και την ανατολική Μεσόγειο, ένας έντονος και συναρπαστικός επιστημονικός διάλογος για την αρχή της Νεολιθικής, με αμοιβαίες επιπτώσεις για όλες τις επι-

μέρους γεωγραφικές ζώνες. Αφενός οι νέοι αιγαιιακοί και κυπριακοί πολιτισμοί που ήρθαν στο φως οδηγούν σε αναθεωρήσεις όχι μόνο για τις περιοχές τους, αλλά συμπαρασύρουν και τους σύγχρονούς τους ηπειρωτικούς πολιτισμούς της Τουρκίας και Εγγύς Ανατολής, που «ενοχοποιούνται» άμεσα ως οι τόποι προέλευσης των πρώιμων κατοίκων τους. Αφετέρου, καθώς οι επίδοξες «κοιτίδες» «συναγωνίζονται» μεταξύ τους για την πρωτιάτητα της εξημέρωσης, την κινητικότητα-επιρροή των οιμάδων τους, τον πλούτο των συμβολισμών τους, επηρεάζουν άμεσα τις θεωρίες καταγωγής της Νεολιθικής της Κύπρου και του Αιγαίου και κυρίως αίρουν το ξήτημα των τοπικών εστιών νεολιθικοποίησης (regionalism).

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια είναι προφανές ότι η σύνδεση με τον παράγοντα «Ανατολή» και η σύγκριση με την Κύπρο ως ανάλογη περίπτωση είναι χρήσιμες για να αξιολογηθεί καλύτερα η αρχή της Νεολιθικής στο Αιγαίο.

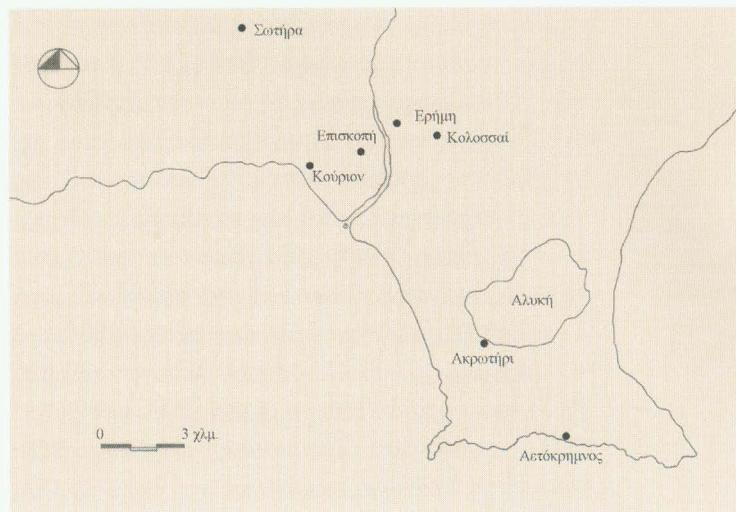

Εικ. 68. Νεολιθικές θέσεις στην Κύπρο

Οι θηρευτές του Ακρωτηρίου

Η πρώτη «επανάσταση» στην οποία αναφερόμαστε έγινε την τελευταία δεκαετία του 20ού αι. και αφορά την αρχόσμενη ανακάλυψη ανθρώπινης κατοίκησης στην Κύπρο στα τέλη της 10ης χιλ. π.Χ. Πρόκειται για τη θέση Ακρωτήρι-Αετόκορημος (Εικ. 69), ένα πεδιμένο σπήλαιο 40 μ. πάνω από τη θάλασσα, στην απότομη πλαγιά της νότιας πλευράς της χερσονήσου του Ακρωτηρίου, στη ΝΔ Κύπρο (Simmons 1999, 2001). Η σημασία της θέσης έγκειται αφενός στην πρωιμότητά της όπως υποδεικνύεται από τις οραδιοχρονολογήσεις (Wigand & Simmons 1999) και από την λιθοτεχνία (Simmons 1999, 123), αφετέρου στο γεγονός ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα αποδείχτηκε ότι σχετιζόταν με κυνήγι πυγμαίων ιπποποτάμων και συνέβαλε καθοριστικά στην εξαφάνιση του είδους τους από το νησί. Ο ανασκαφέας απέκρουσε με πειστικά επιχειρήματα (Simmons 2001) τις αρχικές αμφισβήτησεις που υποστήριζαν ότι τα ζωικά κατάλοιπα αντιρροσωπεύουν φυσική απόθεση παλαιότερη και άσχετη προς την ανθρώπινη κατοίκηση, ώστε το Ακρωτήρι αναδεικνύεται πλέον αφενός η αρχαιότερη κατοικημένη θέση της Κύπρου, αφετέρου παγκοσμίως μία από τις λίγες θέσεις όπου με σαφήνεια τεκμηριώνεται τέτοιας μορφής οικολογική παρέμβαση του ανθρώπου.

Συγκεκριμένα ο Αετόκορημος ήταν ένα φυσικό έγκοιλο όπου τα νεκρά ζώα, τα οποία ενδεχομένως θηρεύονταν με απώθηση στους γκρεμούς της ακτής, μεταφέρονταν από τους κυνηγούς για να υποστούν επεξεργασία ως προς το κρέας και το δέρμα τους. Η επεξεργασία αυτή περιλάμβανε τεμαχισμό και ίσως μαγείρεμα σε φωτιά, όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό μικρολιθικών ξεστρων και από το 30% περίπου των οστών που ήταν καμένα. Περίπου σε 500 υπολογίζονται τα άτομα των πυγμαίων ιπποποτάμων που μεταφέρθηκαν στο σπήλαιο αυτό, πράγμα που δείχνει ότι η κυνηγετική οικονομία ήταν εξειδικευμένη, συμπληρωνόταν ωστόσο σε μικρότερο ποσοστό με άλλα θηράματα, κυρίως πουλιά, νάνους ελέφαντες, ελάφια, ψάρια και όστρεα. Χρονικά η δραστηριότητα αυτή καλύπτει σύντομη περίοδο, ίσως λίγων μόνο εκατοντάδων χρόνων (Simmons 2001, 5), κα-

τά την οποία η μείωση του πληθυσμού των ιπποποτάμων, δρομολογημένη ήδη από οικολογικούς παράγοντες, εξελίχθηκε ταχύτατα. Η μείωση αυτή οδήγησε αρχικά σε υποβάθμιση της θηρευτικής εξειδίκευσης των συγκεκριμένων κυνηγών και στροφή προς άλλες διατροφικές πηγές, όπως τα πουλιά και η θάλασσα, τελικά δε σε εγκατάλειψη της θέσης.

Η ανασκαφή του Αετόκορημου ήταν επαναστατική και άνοιξε νέο κύκλο συζητήσεων και ερωτημάτων για την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή ως πολιτισμικό πλαίσιο. Ποιοι είναι αυτοί οι πρώτοι κάτοικοι της Κύπρου; Από πού ήρθαν; Από την ηπειρωτική ακτή βέβαια, αλλά από πού συγκεκριμένα; Ήταν περιστασιακοί επισκέπτες που ταξίδευαν στο νησί εποχιακά ή μόνιμοι άποικοι; Και τι απέγιναν μετά την εξαφάνιση των θηραμάτων; Επέστρεψαν στην ηπειρωτική εστία τους; Συρρικνώθηκαν και εξαφανίστηκαν και αυτοί μέσα στην οικολογική αλλαγή; Η μετεξελίχθηκαν στους αμέσως μεταγενέστερους πρώιμους νεολιθικούς πληθυσμούς ενδεχομένως μέσα από αφομοίωση με νέα κύματα αποίκων; Οι ερωτήσεις αυτές δεν έχουν ακόμα απάντηση, καθώς ο πολιτισμός του Ακρωτηρίου δεν συνεχίζεται και βρίσκεται σε μεγάλη χρονική (κάτι λιγότερο από χιλιαρία), αλλά και πολιτισμική απόσταση από τους αμέσως μεταγενέστερους κατοίκους της Κύπρου.

Όσον αφορά το ζήτημα της καταγωγής του Αετόκορημου, αρίστιμο δείκτη αποτελεί η λιθοτεχνία και ειδικά τα χαρακτηριστικά για τον Αετό-

κρημνού ξέστρα σε φολίδες μεγέθους νυχιού, τα οποία εμπίπτουν σε γενικές γραμμές στο ύφος των εργαλειακών τύπων της κοντινής ηπειρωτικής ζώνης, τόσο της Μικράς Ασίας όσο και της συροπαλαιστινιακής ακτής, τόσο θηρευτικών όσο και πρώιμων νεολιθικών πληθυσμών. Παρότι ο Simmons (1999, 320) κλίνει διαισθαντικά προς τη συροπαλαιστινιακή καταγωγή, ο Bar-Yosef (2001, 137) συνδέει πιο κατηγορηματικά το Ακρωτήρι με την ΝΔ Μικρά Ασία (Αττάλεια) όπου το σπήλαιο Öküzini (Otte et al. 1995) έχει δώσει εργαλειακά σύνολα πολύ παρόμοια. Μια σημαντική λεπτομέρεια ίσως είναι ότι στον Αετόκρημνο βρέθηκαν λίγες φάλλαγγες από χοίρους οι οποίες μάλλον βρίσκονταν πάνω σε δέρματα προορισμένα για ένδυση. Μια τέτοια χρήση κατά τον Simmons (1999, 321) μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη σχέσης, έστω έμμεσης, των θηρευτών του Ακρωτηρίου με τη πρώιμη νεολιθική οικονομία. Καθώς λοιπόν το Ακρωτήρι έχει θηρευτικό-τροφοσυλλεκτικό χαρακτήρα την ώρα που ο περίγυρος εισέρχεται στην Προκεραμική Νεολιθική Α, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αετόκρημνος συνιστά μια περίπτωση επιβίωσης θηρευτικής οικονομίας μέσα σε ένα πρώιμο νεολιθικό περιβάλλον, κατά τον ίδιο τρόπο που και άλλες ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών επιβιώνουν εν μέσω της Προκεραμικής Νεολιθικής στην Εγγύς Ανατολή.

Πρέπει πάντως να έχουμε στο μυαλό μας ότι βρισκόμαστε στην αρχή της Νεολιθικής, η οποία δεν είναι ένα ιστορικό γεγονός που έλαβε χώρα εν μία νυκτί, αλλά μια διαδικασία μετασχηματισμού που κράτησε αιώνες και στην οποία διαφορετικές πρακτικές συνυπάρχουν και οι όποιες αποκλίσεις ή συγκλίσεις δεν είναι ξεκάθαρες. Η θηρευτική οικονομία επομένως δεν πρέπει να εκληφθεί ως μοιραίο αποτέλεσμα της νησιωτικής απομόνωσης, αλλά ως παράδοση υπαγορευμένη από απρόσιτους σ' εμάς σήμερα κοινωνικούς παράγοντες, όπως οι δομές συγγένειας, οι συμμαχίες ή συγκρούσεις που επιτρέπουν ή απαγορεύουν στις ανθρώπινες ομάδες συλλεκτών ή αρχόμενων γεωργοκτηνοτρόφων να συνυπάρχουν και να αλληλεπιδρούνται (Κωτσάκης 2000, 177).

Οι πρώτοι αγροτοκτηνοτρόφοι

Ταυτόχρονα προς το Ακρωτήρι, η κυπριακή προϊστορία υπέστη και άλλες ανατροπές καθώς ήρθαν στο φως σε διάφορα σημεία της Κύπρου πρώιμες νεολιθικές θέσεις του τέλους της 9ης και της 8ης χιλ. π.Χ. που γεφύρωναν εν μέρει το κενό ανάμεσα στους θηρευτές του Αετόκρημνου (10η χιλ. π.Χ.) και στους νεολιθικούς πληθυσμούς του παλαιόθεν γνωστού πολιτισμού της Χοιροκοιτίας (7η-6η χιλ. π.Χ.). Αυτός ο τελευταίος για δεκαετίες τώρα «αναζητούσε» τους προγόνους του καθώς έως τώρα «εμφανίζοταν» απότομα γύρω στο 7000/7500 π.Χ. με διαμορφωμένα αλλά αναχρονιστικά χαρακτηριστικά, όπως κυρίως η απουσία κεραμικής (Ακεραμική Νεολιθική) και η κυριλική αρχιτεκτονική, στοιχεία που δεν συμβαδίζουν με τους σύγχρονούς του πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής. Η φάση Χοιροκοιτίας είχε θεωρηθεί επομένως ως αποτέλεσμα της επύπτωσης του νησιωτικού απομονωτισμού σε αποίκους οι πρόγονοι των οποίων παρέμεναν αποσδιόριστοι, πλην όμως υποτιθέμενοι (Stanley Price 1977).

Αυτοί οι για πολλά χρόνια υποτιθέμενοι πρόγονοι έγιναν για πρώτη φορά ορατοί μόλις την τελευταία δεκαετία του 20ού αι. με τον εντοπισμό της νέας θέσης Παρεκκλησιά-Σκιλλοντρόκαμπος και την ανεύρεση των ιχνών τους ανάμεσα στα παλαιότερα στρώματα των ακεραμικών και χαλκολιθικών οικισμών τα οποία οι αρχαιολόγοι πλέον επανεξετάζουν «υποψιασμένοι», όπως τα Κισσόνεργα-Μυλούθκια και η Καλαβασός-Τέντα.

Σκιλλοντρόκαμπος

Σημείο αιχμής των πρώιμων νεολιθικών ανακαλύψεων στην Κύπρο αποτελεί η θέση Παρεκκλησιά-Σκιλλοντρόκαμπος (Guillaine & Briois 2001), 6 χλμ. ανατολικά της Λεμεσού, κοντά στη νότια ακτή του νησιού. Η θέση ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας της ευρύτερης περιοχής της Αμαθούντος από γαλλική αποστολή. Πρόκειται για μεσογειακή εγκατάσταση που καταλάμβανε πλάτωμα σε ύψωμα, κοντά σε πεδιάδα και μικρά ποτάμια. Μια σειρά ραδιοχρονολογή-

σεων υποδηλώνει ότι η θέση κατοικήθηκε από το τέλος περίπου της 9ης χιλ. π.Χ. και σε όλη τη διάρκεια της 8ης χιλ., για διάστημα δηλαδή μεγαλύτερο των χιλίων χρόνων. Η περίοδος αυτή διακρίνεται σε πολλά πολιτιστικά επεισόδια τα οποία χρονολογικά δύσκολα διαχωρίζονται λόγω των λεπτών επιχώσεων, αλλά μπορούν να ενσωματωθούν σε δύο κύριες φάσεις κατοίκησης, την Πρώιμη και την Ύστερη. Και οι δύο φάσεις απέδωσαν στοιχεία για την αρχιτεκτονική διάταξη του οικισμού μαζί με αντικείμενα της οικοσκευής (λιθοτεχνία, λίθινα σκευή), διατροφικά και ζωικά κατάλοιπα, καθώς και συμβολικά αντικείμενα.

Η Πρώιμη Φάση εκτείνεται από τα τέλη της 9ης χιλ. έως περίπου τα μέσα της 8ης χιλ. π.Χ. και είναι πολύ πλούσια σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στοιχεία διάταξης της εγκατάστασης. Κατ' αρχάς περιλαμβάνει στρογγυλά πηγάδια σκαμμένα μέσα στον φυσικό βράχο σε βάθος 5 μ. κατά μέσον όρο, τα οποία διέσωσαν τα περισσότερα ευρήματα. Τα εντυπωσιακότερα ωστόσο στοιχεία αυτής της φάσης είναι αφενός οι πολυάριθμες οπές πασσάλων και αφετέρου οι οηχές τάφροι που είναι σκαμμένες στον ασβεστολιθικό βράχο. Οι οπές εμφανίζονται συγκεντρωμένες κατά ομάδες, άλλοτε σε παράλληλη διάταξη και άλλοτε σε κυκλική ή ελλειψοειδή, ώστε θα μπορούσαν να θεωρηθούν υπολείμματα από κυκλικά οικήματα, πιθανότατα τους προγόνους των κυκλικών κτισμάτων της φάσης Χοιροκοιτίας. Τέλος κάποιες οπές ήταν πολύ οηχότερες και βρέθηκαν γεμάτες από κοκκινοκάστανο πήλο.

Οι τάφροι αποτελούν τα πιο εντυπωσιακά και ταυτόχρονα αινιγματικά στοιχεία της Πρώιμης Φάσης. Πρόκειται για οηχές και στενές τομές ανοιγμένες στον φυσικό βράχο, ευθύγραμμες ή ελαφρά καμπύλες, κάποιες από τις οποίες αναπτύσσονται σε μήκος έως και 30 μ. Οι τομές αυτές είναι είτε παράλληλες σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, είτε σχηματίζουν τρίγωνο (Εικ. 70). Σε μία περίπτωση τέμνονται με μικρή κλίση, πράγμα που ενδεχομένως σημαίνει ότι αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικά αρχιτεκτονικά επεισόδια. Κατά διαστήματα οι τάφροι διακρίπονται στο μήκος τους για περίπου 1 μ., υποδη-

λώνοντας ότι στο σημείο αυτό υπήρχαν ανοίγματα εισόδων. Η μακρύτερη τάφρος φέρει δύο τέτοια ανοίγματα κατά το μήκος της και στην άκρη της διαχωρίζεται σε δύο τάφρους που ορίζουν μικρό μακρόστενο χώρο. Στις τάφρους που ορίζουν τριγωνικό χώρο, με μέγιστη πλευρά μήκους 8 μ., υπάρχουν δύο ανοίγματα-είσοδοι. Από τη συνολική εικόνα των τάφρων προκύπτει ότι πρόκειται για θεμέλια κατασκευών (οικήματα ή φράχτες) φτιαγμένων από καλάμια, λάσπη και ξύλα. Το γεγονός ότι στον πυθμένα τους οι τάφροι φέρουν οπές πασσάλων υποδηλώνει ακόμα καθαρότερα ότι τα τοιχώματα των κτισμάτων ήταν φθαιστά και ότι οι τάφροι-θεμέλια και οι πάσσαλοι-σκελετός ήταν απαραίτητα για την ενίσχυση της στήριξης των τοίχων.

Εικ. 70. Τάφροι
Σκιλλονδό-
καμπον
(Guilaine &
Briois 2001)

Στο τέλος της Πρώιμης Φάσης χρονολογήθηκε ένα πυκνό και καλά «πατημένο» στρώμα έκτασης 150 τετρ.μ. φτιαγμένο από πυκνή λατύπη μέσα σε γκρίζο πηλώδες συνδετικό υλικό. Από την επιφάνεια του στρώματος περισυνελέγη μεγάλο πλήθος οστών ζώων, λιθοτεχνίας και λίθινων αγγείων σε θραύσματα. Το στρώμα ερμηνεύτηκε όχι ως δάπεδο αλλά ως υπόστρωμα εσωτερικού χώρου χρήσης. Διέσωζε μάλιστα μια εστία μέσα σε λάκκο και, το σημαντικότερο, σε κάποιες άκρες του τους χαμηλότερους λίθους από τους πλευρικούς τοίχους, οι οποίοι έφεραν ίχνη από λευκό και κόκκινο επίχρισμα που τους κάλυπτε ενιαία με το πάτωμα.

Η Ύστερη Φάση του Σκιλλουρόκαμπου έχει μικρή διάρκεια στο τελευταίο ήμισυ της 8ης χιλ. π.Χ. Διακρίνεται από την σαφή και απότομη αλλαγή πρώτων υλών στη λιθοτεχνία η οποία εξυπηρετείται τώρα από πυριτόλιθο μέτριας ποιότητας αντί για τον υψηλής ποιότητας διαυγή πυριτόλιθο της προηγούμενης φάσης. Τα ευρήματα προέρχονται από ένα πηγάδι και σε ύστερη φάση από ένα κυκλικό κτήριο. Στο πηγάδι βρέθηκε συγκέντρωση χιλιάδων αποτυμημάτων επεξεργασίας του πυριτόλιθου μαζί με εργαλεία, συγκέντρωση που υποδηλώνει επιτόπια κατεργασία της πρώτης ύλης για την κατασκευή εργαλείων. Επίσης ήρθε στο φως ταφή άρρενα ενήλικα σε εμβρυακή στάση μαζί με τμήματα από τους σκελετούς τριών ακόμα ατόμων. Το κυκλικό κτήριο χρονολογείται στην έσχατη περίοδο αυτής της φάσης και είναι λίθινο από μεγάλους δόμους οι οποίοι εξωτερικά φέρουν επένδυση μικρότερων λίθων και λατύπης που συνολικά δημιουργεί πάχος πάνω από 1 μ.

Η λιθοτεχνία είναι ουσιαστικά το κύριο κριτήριο διάκρισης των φάσεων του Σκιλλουρόκαμπου και ένας από τους βασικούς δείκτες χρονολόγησης και σχέσεων με την ηπειρωτική ακτή. Από τυπολογικής πλευράς τα εργαλεία συνίστανται κυρίως σε μικρού μεγέθους λεπίδες που παράγονται με διάφορες τεχνικές, εργαλεία σε φολίδες, καθώς και στον σπάνιο τύπο της ρομβοειδούς αιχμής βέλους. Αυτή η τελευταία, καμιά φορά με διαχωρισμένο μίσχο (Amuq/Byblos points), είναι χαρακτηριστική των προκεραμι-

κών πολιτισμών της Συροκιλικίας και του Ευφράτη, ιδιαίτερα στις θέσεις Mureybet και Aswad. Παράλληλα με τις λεπίδες, σε ελαφρά προχωρημένη φάση την ίδια περίοδο στο Σκιλλουρόκαμπο, κάνουν την εμφάνισή τους και γεωμετρικοί μικρόλιθοι οι οποίοι ενσωματωμένοι σε κέρατα ελαφιού λειτουργούσαν ως δρεπάνια. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται με την επανεμφάνιση της μικρολιθικής λιθοτεχνίας στη συροπαλαιοτινιακή ζώνη και τον Ευφράτη όπου κυριαρχούσε στην Επιπαλαιολιθική (Νατούφια) περίοδο. Ωστόσο η επανεμφάνιση των μικρολιθικών τύπων εκεί γίνεται στο τέλος της Προκεραμικής B, ελαφρώς δηλαδή πιο ύστερα σε σχέση με την Κύπρο, η οποία παρουσιάζει πρώιμη εκδήλωση αυτής της τεχνολογικής αλλαγής στην ανατολική Μεσόγειο.

Πρώτη ύλη για τα εργαλεία της Πρώτης Φάσης του Σκιλλουρόκαμπου αποτελεί σε συντοπικό ποσοστό ένας υψηλής ποιότητας διαυγής πυριτόλιθος ντόπιας προέλευσης. Ανάμεσα στα λιθοτεχνικά κατάλοιπα υπάρχει όμως και οφιανός, ο οποίος παρότι σε ποσοστό μόλις 2% αποτελεί σημαντική ένδειξη στενών σχέσεων με την ηπειρωτική ακτή λόγω της μικρασιατικής προέλευσής του αλλά και λόγω της ειδικής τεχνικής με την οποία έχουν παραχθεί τα εργαλεία που βρέθηκαν από το υλικό αυτό, η οποία παραπέμπει άμεσα στη γειτονική ηπειρωτική ζώνη.

Κατά την Ύστερη Φάση παρατηρείται οιζική αλλαγή των τεχνομορφολογικών χαρακτηριστικών των εργαλείων. Κάτω από την ανάγκη να δοθεί μια εξήγηση στον συντηρητισμό του πολιτισμού της Χοιροκοιτίας, το γεγονός αυτό θεωρήθηκε αρχικά η πρώτη ένδειξη σταδιακής αραίωσης της επικοινωνίας των πληθυσμών του νησιού με τον τόπο καταγωγής τους και της αύξησης της «εσωστρέφειάς» τους. Ωστόσο καθώς παρόμοιες αλλαγές συμβαίνουν και στην ηπειρωτική ακτή ίσως δηλώνει το αντίστροφο, δηλαδή τη συνέχιση των σχέσεων μέσω των οποίων αντανακλώνται οι ηπειρωτικές αλλαγές και στην Κύπρο. Η βασικότερη αλλαγή αφορά την πρώτη ύλη των εργαλείων: ο διαυγής πυριτόλιθος που αποτελεί σχεδόν την αποκλειστική πρώτη ύλη κατά την Πρώιμη Φάση

του Σκιλλουρόκαμπου αντικαθίσταται στην Ύστερη Φάση από τον χονδρόκοκκο λευκωπό πυριτόλιθο. Ταυτόχρονα παρατηρείται αύξηση του αριθμού των λεπίδων εις βάρος άλλων εργαλειακών τύπων, όπως λ.χ. επέκταση της χρήσης τους και ως δρεπάνια προς αντικατάσταση των μικρόλιθων. Κυρίως όμως η αλλαγή αφορά το μέγεθος των λεπίδων καθώς και την τεχνική προετοιμασίας του πυρήνα. Ωστόσο η μετάβαση σε «εύσωμες» λεπίδες, οι αλλαγές στην τεχνολογία του πυρήνα και η προτίμηση μέτριας ποιότητας πυριτόλιθου είναι χαρακτηριστικά και της Εγγύς Ανατολής όπου παρατηρούνται σε θέσεις όπως η Ras Shamra, το Ain Ghazal και η Ramad. Ακόμα και η διακοπή εισροής οψιανού από τη Μικρά Ασία ίσως πρέπει να συνδυαστεί με τη γενικότερη απομόνωση της Εγγύς Ανατολής από τον οψιανό κατά την Προκεραυματική B. Η μόνη ασυνέχεια μεταξύ Κύπρου και ηπειρωτικής ακτής ίσως έχει να κάνει με την παραγωγή των ρομβοειδών αιχμών βελών που σ' αυτή τη φάση εξαφανίζονται, ενώ στη γειτονική ηπειρωτική ζώνη βρίσκονται σε φάση ακμής.

Η παρουσία εξημερωμένων ζώων ανάμεσα στα τροφικά κατάλοιπα του Σκιλλουρόκαμπου δείχνει ότι ο πληθυσμός της θέσης γνωρίζει την κτηνοτροφία και μάλιστα έχει μεγάλο εύρος διαθέσιμης πανίδας (Vigne et al. 2000). Συγκεκριμένα έχει στη διάθεσή του αιγοπρόβατα, ίσως και βόδια, που βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο εξημερωσης, αλλά και πλήρως εξημερωμένους χοίρους, ενώ υπάρχει και εξημερωμένος σκύλος. Ειδικά για τα αιγοπρόβατα και τα βόδια, υπήρξε προβληματισμός ως προς την αναγνώριση της εξημερωσης η οποία δεν προκύπτει από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των οστών, που δεν διαφέρουν σε τίποτα από τα αντίστοιχα άγρια είδη της απέναντι ηπειρωτικής ζώνης. Είναι τα στοιχεία κατανομής του υλικού ως προς το φύλο (θηλυκά), την αντιπροσώπευση των οστών (όλα) και τα ποσοστά θνησιμότητας (νεαρά άρρενα ζώα) που υποδεικνύουν τη διαχείριση των ζώων και όχι τη θήρευσή τους, άρα ένα στάδιο εξημερωσης, κατά το οποίο αωστόσο ακόμα δεν έχουν γίνει μορφολογικές αλλαγές στα ίδια τα οστά. Αυτό το στάδιο εξημερωσης αναγνωρίστηκε και σε πρώιμες νεο-

λιθικές θέσεις της ανατολικής Τουρκίας (Vigne & Buitenhuis 1999). Πάντως δεδομένου ότι η πανίδα του Σκιλλουρόκαμπου δεν υπάρχει στην Κύπρο, κατά τους μελετητές εισήχθη στην ησί μάζι με τους κατοίκους (Vigne 2001, 56).

Παράλληλα ωστόσο με τις παραγωγικές εργασίες ο πληθυσμός του Σκιλλουρόκαμπου φαίνεται ότι ασκούσε και το κυνήγι, κυρίως ελαφιών. Η σταθερή απουσία οστών του κεφαλιού και των άκρων των ποδιών από τον οικισμό υποδηλώνει ότι γινόταν μια πρώτη επεξεργασία των θηραμάτων σε κάποια θηρευτική θέση που λειτουργούσε σε κοντινή απόσταση. Απουσιάζουν πάντως εντελώς τα θηράματα της φάσης Ακρωτηρίου, τα οποία ως φαίνεται την εποχή εκείνη είχαν εντελώς εξαφανιστεί.

Εκτός από την κτηνοτροφία οι πληθυσμοί πρέπει να ασκούσαν και πρώιμη γεωργία, αν κρίνουμε από την ύπαρξη θεριστικών εργαλείων (μικρολιθικών στην πρώτη φάση, λεπιδόμορφων στη δεύτερη που ταυτίστηκαν ως δρεπάνια από ίχνη χρήσης), αλλά και από την παρουσία μυλόλιθων και τριπτήρων (δεν βρέθηκαν φυτικά υπολείμματα).

Εκτός από τα εργαλεία και τα διατροφικά κατάλοιπα ο Σκιλλουρόκαμπος απέδωσε και αντικείμενα με συμβολικό ή ακόμα και τελετουργικό χαρακτήρα. Τα αντικείμενα αυτά, που προέρχονται αποκλειστικά από την Πρώιμη Φάση, περιλαμβάνουν βότσαλα με χαραγμένα σχέδια (ευθείες, πλέγματα, ακτινωτές γραμμές), καθώς και δύο εντυπωσιακά ειδώλια: το ένα είναι ανθρωπόμορφο με κυλινδρικό λαιμό, δύο βαθυούλωματα για μάτια και κεφάλι γυρτό προς τα πίσω όπως των κυκλαδικών ειδωλίων. Το δεύτερο διασώζει μόνο την κεφαλή που φέρει ανάγλυφα μάτια, στόμα και μήλα, ακόμα και πιθανότατα μουστάκι (Εικ. 71). Ωστόσο το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του ειδωλίου αυτού είναι ότι φέρει μικρά όρθια «γατίσια» αυτιά, πράγμα που τελικά δημιουργεί την εντύπωση μιας ανάμικτης μορφής ανθρώπου και αιλουροειδούς, μάλλον γάτας. Πολύ σημαντικό στοιχείο του ειδωλίου είναι ότι ο λαιμός δεν φαίνεται σπασμένος αλλά ημιτελής, δίνοντας την εντύπωση ότι το ειδώλιο ήταν στερεωμένο κάπου, ίσως σε

τούχο. Καθώς άγριες γάτες δεν καταγράφονται στην πανίδα της Κύπρου, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί εάν τέτοια ζώα έχουν εισαχθεί στο νησί ή εάν ήταν εισαγμένο το ειδώλιο. Ο συσχετισμός του μάλιστα με την ηπειρωτική χώρα ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι ένα μικρό ανάγλυφο κεφάλι γάτας, αν και πρωιμότερο (9000 π.Χ.) έχει βρεθεί στο Jerf el Ahmar στην περιοχή του Ευφράτη (Stordeur & Abbès 2002).

Ο υλικός πολιτισμός του Σκιλλούροςκαμπού και η οικονομία της θέσης και στις δύο φάσεις υποδεικνύουν ότι πρέπει να ενταχθεί στον ορίζοντα της Προκεραμικής Νεολιθικής. Β της απέναντι ηπειρωτικής ακτής, με την οποία φέρει πολλές αντιστοιχίες.

Μυλούθκια

Η θέση βρίσκεται στην δυτική πλευρά του νησιού, στην περιοχή της Πάφου, σε πλάτωμα που σχηματίζεται σε ύψος 20 μ. περίπου πάνω από την κορυφώδη ακτή και έχει απρόσκοπη θέα προς τη θάλασσα και το εσωτερικό του νησιού. Ο εντοπισμός του πρώιμου νεολιθικού ορίζοντα (Peltenburg et al. 2001, Peltenburg 2003) έγινε τυχαία

Εικ. 71. Ειδώλιο από τον Σκιλλούροςκαμπού
(Guilaine & Briois 2001)

στα πλαίσια της ανασκαφής χαλκολιθικών θέσεων στην ευρύτερη περιοχή των Κισσόνεργων. Ο πρώιμος νεολιθικός ορίζοντας στα Μυλούθκια διαπιστώνεται κυρίως σε δύο πηγάδια με άνοιγμα περίπου 90 εκ., τα οποία ήταν σκαμμένα μέσα στο φυσικό βράχο σε βάθος έως και 8,5 μ. για να συναντήσουν στενούς υδροφόρους ορίζοντες. Στη βάση κάθε πηγαδιού είχε διαμορφωθεί λεκάνη σκαμμένη στο αδιαπερατό βραχώδες υπόστρωμα πάνω από το οποίο κυλούσε το νερό, η οποία δέσμευε το νερό που πέρναγε σε αρκετή ποσότητα ώστε να μπορεί να γεμίσει ένα δοχείο που θα κατέβαζαν με σκοινί. Μέσα στα πηγάδια βρέθηκαν οστά ζώων και ψαριών, λεύφανα ανθρώπινων σκελετών, απανθρακωμένοι σπόροι, όστρεα, λειασμένα και αποκρουσμένα εργαλεία, ίχνη κοκκινης ωχρας. Τα δύο πηγάδια δεν είναι σύγχρονα, αντίθετα απέχουν μεταξύ τους περίπου μία χιλιετία: το ένα τοποθετείται στην αρχή της 9ης χιλ. π.Χ. και το άλλο στο τέλος της.

Το αρχαιότερο πηγάδι ήταν πολύ φτωχότερο σε ευρήματα σε σχέση με το νεότερο στο οποίο, κατά τον ανασκαφέα, ο συσχετισμός ανθρώπινων και ζωικών οστών ενδεχομένως υποκρύπτει κάποια συμβολική πράξη. Συγκεκριμένα στο νεότερο πηγάδι είχαν αποτεθεί είκοσι τρία νεκρά κατόικα και πρόβατα, κυρίως νεαρά άτομα, με όλο τους το σκελετό. Στις επιχώσεις του πηγαδιού κάτω από αυτά βρέθηκαν διάσπαρτα ανθρώπινα οστά τουλάχιστον πέντε ατόμων, ανάμεσα στα οποία ένα παιδί, ένας έφηβος και τρεις ενήλικες. Τα δύο σύνολα διαφέρουν έντονα ως προς τη διασπορά, δεδομένου ότι τα ανθρώπινα οστά είναι διάσπαρτα καθ' όλο το ύψος των επιχώσεων του πηγαδιού υποδηλώνοντας διαφορετικά επεισόδια απόθεσης η οποία μάλιστα πρέπει να ήταν δευτερογενής, σε αντίθεση με τα ζώα που ήταν συγκεντρωμένα σε ένα στρώμα στο κέντρο. Παρόλο που τα στοιχεία δεν είναι αδιάσειστα υπέρ της σχέσης των μεν με τα δε, ο Peltenburg (2001, 2003) έλκεται ιδιαιτέρως από τη θεωρία της θυσίας των ζώων προς τιμήν των νεκρών. Ένας λίθος μεγέθους περίπου 30 εκ. από κοκκινωπό πέτρωμα που βρέθηκε κοντά σε ένα από τα ανθρώπινα κρανία ίσως κατά την γνώμη του έμμεσα υποστη-

ριζει τη θεωρία αυτή καθώς αποτελεί μία ακόμη ένδειξη συναισθηματικής εκδήλωσης.

Πολύ σημαντική είναι η συμβολή της ανασκαφής στα Μυλούθικια ως προς τις ενδείξεις πρώιμης καλλιέργειας, δεδομένου ότι παρόμοια στοιχεία λείπουν από τις άλλες θέσεις. Συγκεκριμένα στο νεότερο πηγάδι βρέθηκαν υπολείμματα εξημερωμένων σιτηρών (Peltenburg 2001, 71), πράγμα που σημαίνει ότι η καλλιέργεια ασκούνταν στο νησί ήδη από τα τέλη της 9ης χιλ. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης υπολείμματα οσπρίων για τα οποία ωστόσο δεν είναι βέβαιο εάν είναι εξημερωμένα.

Τα πηγάδια περιείχαν και αντικείμενα από την οικοσκευή των πρώιμων κατοίκων του νησιού, συ-

γκεκριμένα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, αλεστικά εργαλεία, λειαντήρες, λίθινα δοχεία, καθώς και έναν ασβεστολιθικό δίσκο με οπή. Ειδικά η λιθοτεχνία των δύο πηγαδιών παρουσιάζει σημαντικές διαφορές, ανάλογες προς τις διαφορές των δύο φάσεων του Σκιλλουρόκαμπου, πράγμα που τοποθετεί το αρχαιότερο πηγάδι στον ορίζοντα της Πρώιμης Φάσης του Σκιλλουρόκαμπου (τέλος 9ης - αρχή 8ης χιλ. π.Χ.) και το νεότερο πηγάδι στον ορίζοντα της Ύστερης Φάσης του (τέλος 8ης χιλ. π.Χ.). Όμοια προς τον Σκιλλουρόκαμπο-Πρώιμη Φάση, το αρχαιότερο πηγάδι στα Μυλούθικια χαρακτηρίζεται από εργαλεία φτιαγμένα σε διαυγή πυριτόλιθο υψηλής ποιότητας, από

**Πίνακας 3. Χρονολογικός πίνακας Μεσολιθικών και Νεολιθικών πολιτισμών Αιγαίου,
Ανατολίας και Εγγύς Ανατολής**

ΕΤΗ π.Χ.	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ - ΕΥΒΟΙΑ	ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ	ΕΙΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ - ΚΥΠΡΟΣ
3000 ΠΕ	Γκρόττα Πηλός Στρόφιλας Κεφάλα Κουκουναριές	Πρωτοελλαδική I Θαρρούνια 4 Πλακαρή Καστριά Σαρακηνός Θαρρούνια 1 Βάρκα Ψαχνών Νέα Μάκρη Λιανή Άμμος Σαρακηνός Σιδάρι Φράγχι Κλεισούρα Θεόπετρα Φράγχι Σαρακηνός	Kum Tepe Ib Kum Tepe Ia Ulucak IV Hacilar I-V Kurusay 12 Hoca Çeşme Hacilar VI-IX Σπήλαιο Beldibi Σπήλαιο Öküzini Ib2 Σπήλαιο Öküzini Ib1	Πρωτοχαλκή (Εγγύς Ανατολή) Κύπρος Χαλκολιθική Κύπρος Κεραμική Νεολιθική Κύπρος Ακεραμική Νεολιθική Τελική PPNB Τέντα II Μέση PPNB Σκιλλουρόκαμπος Β Πρώιμη PPNB Σκιλλουρόκαμπος Α Μυλούθικια, Τέντα I PPNA Ιεριχώ Αετόκρημνος Νατούφιοι
3500 NN ΙΙβ				
4000 NN ΙΙα				
4500 NN ΙΙβ				
5000 NN Ια				
5500 MN				
6000 AN				
6500 TM/AN				
7000 AM				
7500 AM				
8000 KM				
8500 KM 9000 KM	Kύθνος			

KM = Κατώτερη Μεσολιθική
AM = Ανώτερη Μεσολιθική
TM = Τελική Μεσολιθική

AN = Αρχαιότερη Νεολιθική
MN = Μέση Νεολιθική
NN = Νεότερη Νεολιθική

ΠΕ = Πρωτοελλαδική
PPNA = Προκεραμική Νεολιθική Α
PPNB = Προκεραμική Νεολιθική Β

παρόμοιους τύπους λεπίδων, αλλά και από αιχμές βελών τύπου Amuq/Byblos, οι οποίες φέρουν τεχνολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά ανάμικτα της Πρώιμης και Μέσης Προκεραμικής Β της ηπειρωτικής ζώνης. Υπάρχει επίσης οιφιανός από τη Μικρά Ασία, και μάλιστα στα Μυλούθκια είναι πολύ περισσότερος και αντιπροσωπεύει το 12% αντί του 2% στον Σκιλλουρόκαμπο.

Τα λίθινα σκεύη και στις δύο φάσεις κατασκευαζόνται από ντόπιο ασβεστόλιθο και σπανιότερα από ηφαιστειακά υλικά, έχουν απλό σχήμα (σπάνια με οπές και προχορές) που παρουσιάζει μικρές μεταβολές με το χρόνο, το οποίο παραπέμπει σε ηπειρωτικά δείγματα τόσο της Συροπαλαιοστίνης όσο και της ΝΑ Τουρκίας.

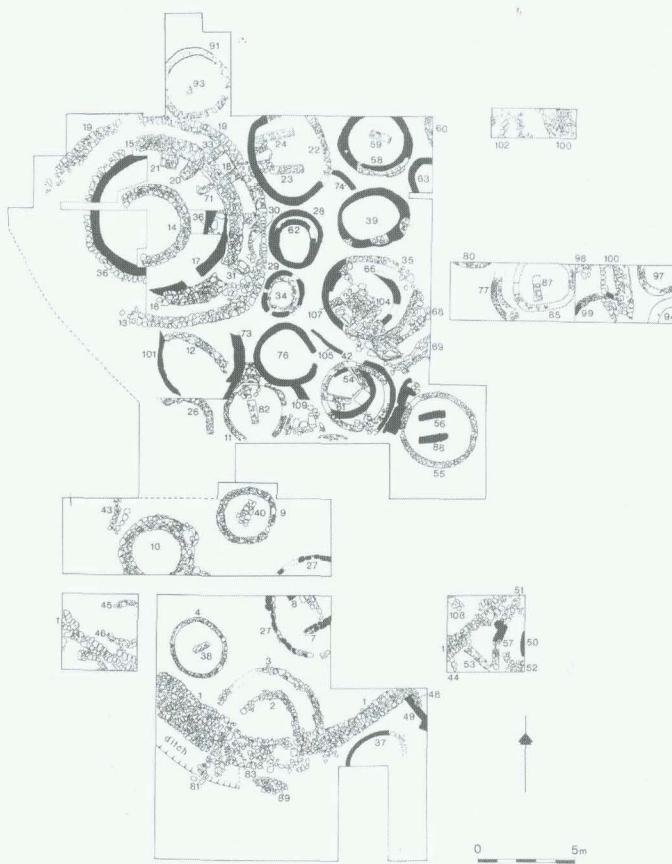
O Peltenburg (2001, 75) υποστηρίζει ότι τα ευρήματα των πηγαδιών δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο των δραστηριοτήτων ενός οικισμού, αλλά μάλλον επιδεικνύουν ένα περιορισμένο εύρος δραστηριοτήτων, πολύ

συγκεκριμένο, το οποίο ενδεχομένως λάμβανε χώρα σε μικρή απόσταση από κάποιον οικισμό. Οι δραστηριότητες αυτές καταρχήν αφορούσαν τη συλλογή νερού αφενός για μεταφορά σε άλλο χώρο, αφετέρου κατά τη γνώμη του για τη λειτουργία δίπλα στα πηγάδια εργαστηρίων κατασκευής λίθινων δοχείων για την οποία το νερό ήταν απαραίτητο. Για την κατασκευή αυτή φαίνεται ότι προορίζονταν και τα εργαλεία (μαχαίρια, ξέστρα, σφυριά, λειαντήρες) που βρέθηκαν στα πηγάδια, εργαλεία τα οποία ενδεχομένως υπέστησαν πολλαπλές ανανεώσεις. Τέλος, η ανεύρεση χιλιάδων θαλασσινών οστών ανάμεσα στις επιχώσεις του νεότερου πηγαδιού καθώς και ενός οστείνου αγκιστριού ψαρέματος υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι στη θέση γινόταν και κατανάλωση τροφών θαλασσινής προέλευσης, ίσως λόγω της διαθεσιμότητας του πόσιμου νερού.

Τέντα

Η Καλαβασός-Τέντα, μία από τις πιο γνωστές θέσεις της Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου, βρίσκεται στο νότια ακτή του νησιού, μεταξύ Λεμεσού και Λάρονακας, λίγα χιλιόμετρα ανατολικά του Σκιλλουρόκαμπου. Οι ανασκαφές της θέσης που ολοκληρώθηκαν στη δεκαετία του '80 (Todd 1987) έφεραν στο φως έναν εκτεταμένο νεολιθικό οικισμό της 7ης και 6ης χιλ. π.Χ., από κυκλικά κτίσματα εντοπισμένα γύρω από την κορυφή και τις πλαγιές ενός χαμηλού λόφου με εξαιρετική θέα προς το όρος Τρόδοδος αλλά και προς τη θάλασσα (Εικ. 72). Οι οριοχρονολογήσεις που προέκυψαν από την ανασκαφή περιείχαν, εκτός από τις αναμενόμενες ηλικίες της 7ης και 6ης χιλ. π.Χ. (Knapp et al. 1994, 384) και πέντε πολύ πρώιμες ηλικίες που καλύπτουν μια περίοδο μεταξύ του τέλους της 7ης χιλ. και του τέλους της 8ης χιλ. π.Χ. (Todd 2001, 100). Μέσα στα πλαίσια των γνώσεων της δεκαετίας του '80 οι ηλικίες αυτές είχαν φανεί ανεξήγητες, καθώς τότε αποκλειόνταν η παρουσία ανθρώπων στο νησί πριν το 7000 π.Χ. περίπου, και ως εκ τούτου είχαν αγνοηθεί και είχαν θεωρηθεί λανθασμένες (Todd 2001, 101). Καθώς ωστόσο η άποψη αυτή κατέρρευσε

Εικ. 72. Καλαβασός-Τέντα. Κάτοψη τμήματος του οικισμού της Ακεραμικής Νεολιθικής (Todd 2001)

μετά τις πρόσφατες ανακαλύψεις, αυτές οι πρώτες χρονολογίες απέκτησαν σημασία.

Η αναζήτηση στρωμάτων γραφικής επιβεβαίωσης οδήγησε στην επανεξέταση των ευρημάτων της πρώτης φάσης της Τέντας, φάσης που είχε αποδοθεί στην πρώτη περίοδο κατοίκησης του γνωστού οικισμού, στις αρχές 7ης χιλ. π.Χ. Σήμερα γίνεται πια αποδεκτό ότι οι πληθυσμοί αυτής της περιόδου δεν ήταν απλώς οι πρώτοι κάτοικοι του παλιού γνωστού νεολιθικού οικισμού της Τέντας, αλλά κάτοικοι έως και χίλια χρόνια παλαιότεροι. Η ύπαρξη μάλιστα πολλών ραδιοχρονολογήσεων που καλύπτουν όλη την έκταση της 8ης χιλ. π.Χ. (πράγμα που δεν διαθέτουν τα Μυλούθκια και ο Σκιλλουρόκαμπος) ενδεχομένως την αναδεικνύουν ως τη μοναδική έως σήμερα θέση με συνεχή κατοίκηση από την Προκεραμική έως και την Ακεραμική Νεολιθική, η μετάβαση προς την οποία μένει ακόμα να διευκρινιστεί.

Η προκεραμική Τέντα δεν περιλαμβάνει λίθινη αρχιτεκτονική αλλά φθαρτές κατασκευές, όπως υποδηλώνει η παρουσία οπών πασσάλων, στενόμακρων ή κυκλικών τάφων και λάκκων σκαμμένων στο φυσικό βράχο, στοιχεία τα οποία παρουσιάζουν στενή αντιστοιχία με τον Σκιλλουρόκαμπο. Ο αρχαιότατος αυτός οικισμός εντοπίζεται κυρίως στην κορυφή του λόφου και σποραδικά στις πλαγιές, αλλά φαίνεται ότι η αρχική του έκταση ήταν πολύ μεγαλύτερη, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι λίθινα εργαλεία του εντοπίστηκαν κατά την πρόσφατη επανεξέταση του υλικού ανάμεσα και στα μεταγενέστερα κτίσματα, η οικοδόμηση των οποίων φαίνεται ότι διατάραξε και κατέστρεψε τις επιχώσεις του.

Το γεγονός ότι τρεις από τις πρώτιμες ραδιοχρονολογήσεις που εμπύπτουν στο τέλος της 8ης χιλ. π.Χ. προέρχονται από το συγκρότημα της κορυφής του λόφου της Τέντας (Peltenburg 2001, 64), το οποίο παράγει αυτά έως τώρα τοποθετούνταν με βάση συγκριτικά στοιχεία ίσως και μία χιλιετία αργότερα, φαίνεται ότι όχι μόνο οδηγεί σε χρονολογικές αναθεωρήσεις, αλλά προκαλεί και περαιτέρω συμπεράσματα για την προκεραμική κοινωνία της Κύπρου. Αυτό συμβαίνει γιατί ο λόφος της Τέντας καταλαμβάνεται από κτίσμα-

τα διαφοροποιημένα ως προς το μέγεθος: μικρά κυκλικά κτήρια διατάσσονται γύρω από ένα κεντρικό κυκλικό μεγαλύτερο κατά 3-6 φορές. Παρότι ο ανασκαφέας της Τέντας Ian Todd είναι διστακτικός στα συμπεράσματά του, ο Peltenburg (2001, 63 και 2004) προχωρά με τόλμη στη χρονολόγηση της κορυφής στην Προκεραμική Β και ερμηνεύει την περικεντρική διάταξη των κτισμάτων ως έκφραση του κοινωνικού συστήματος. Συνδέει μάλιστα την περίπτωση της Τέντας με την ιεραρχική αρχιτεκτονική διάταξη του οικισμού της Προκεραμικής A Jerf el Ahmar στη Συρία (Stordeur & Abbès 2002). Και αναφωτιέται: «Πρέπει να εξετάσουμε με ποιο τρόπο αυτή η κοινωνική και αρχιτεκτονική οργάνωση εξελίχθηκε στον άμιρφο και μεγάλο τύπο οικισμού όπως της Χοιροκοιτίας» (Peltenburg 2001, 84).

Η λιθοτεχνία της Τέντας έχει προκεραμικά χαρακτηριστικά (Todd 2001), τα ίδια με τον Σκιλλουρόκαμπο και τα Μυλούθκια όσον αφορά στις πρώτες ύλες, την τεχνολογική αλυσίδα παραγωγής των εργαλείων και τους τύπους τους. Οι αιχμές βελών είναι κι εδώ παρουσίες με ιδιαίτεροτης μάλιστα που έχουν παράλληλα στην Προκεραμική Α της ηπειρωτικής ακτής (Peltenburg 2001, 80). Παρόντες είναι επίσης και μικρόλιθοι με ίχνη χρήσης που υποδεικνύουν τη λειτουργία τους ως δρεπάνια μέσα σε κέρατο ελαφιού, όπως και τα ανάλογα δείγματα από τον Σκιλλουρόκαμπο.

Συμπεράσματα

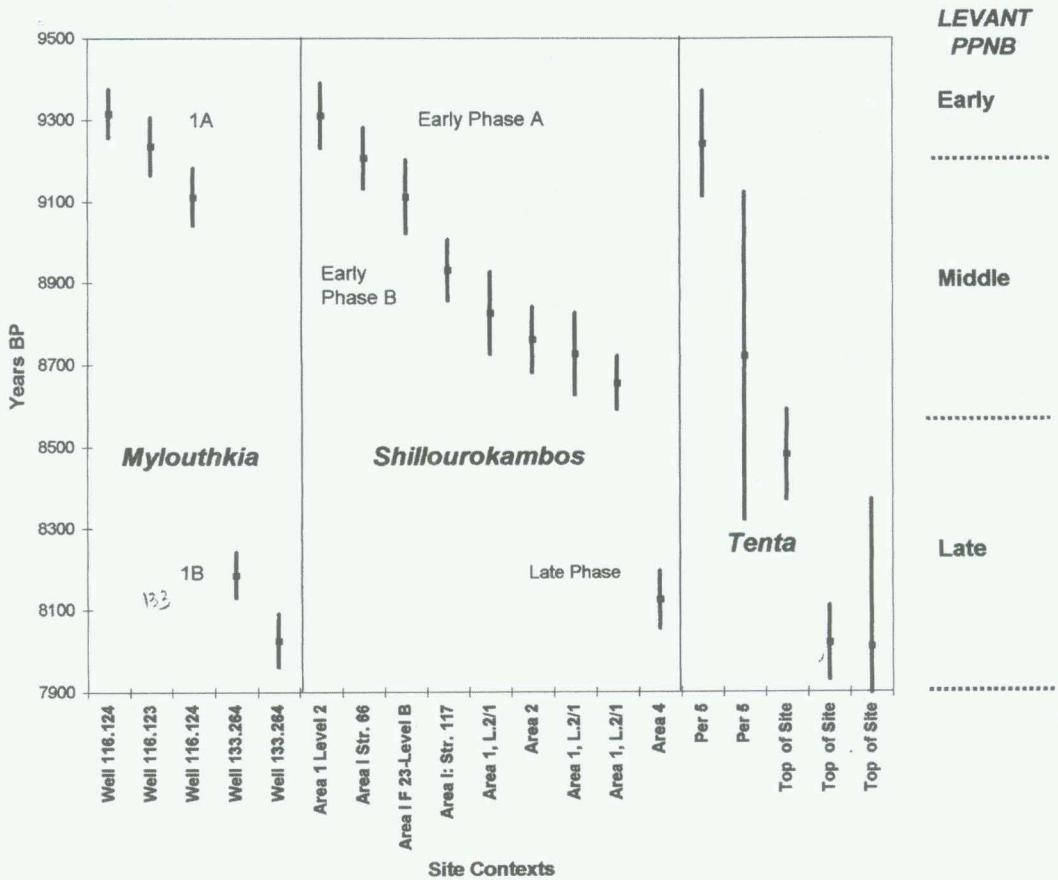
Μέσα σε ελάχιστα χρόνια η Κύπρος γνώρισε τεράστιες ανακατατάξεις στην προϊστορία της, καθώς φάσεις άγνωστες, αν και υποτιθέμενες από κάποιους (Todd 2001, 106), ήρθαν τελικά στο φως. Πρόκειται για δύο γενικές πολιτισμικές περιόδους, τον ορίζοντα του Ακρωτηρίου που χαρακτηρίζεται από κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες της ύστερης 10ης χιλ. π.Χ. και τον ορίζοντα των πρώτων νεολιθικών πληθυσμών της 9ης-8ης χιλ. π.Χ. που αρχικά βρέθηκε στον Σκιλλουρόκαμπο, Μυλούθκια και Τέντα. Επανεξετάσεις μάλιστα παλαιότερων ευρημάτων αλλά και πρόσφατες έρευνες έχουν ήδη αποδώσει ενδεικτικές με βάση

τη λιθοτεχνία και τις ραδιοχρονολογήσεις ότι οι πρώτοι αυτοί αγροτοκτηνοτρόφοι είναι πολύ πιο εξαπλωμένοι στο νησί απ' ότι δείχνουν οι τρεις παραπάνω θέσεις: στη BA ακτή του νησιού η θέση Ακάνθου-Αρκόσυνο (Swiny 2001, xiv) απέδωσε οστά βοοειδών και λιθοτεχνία της περιόδου από πυριτόλιθο και άφθονο οψιανό (Peltenburg 2001, 81), η θέση Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρημνος στην ενδοχώρα (Swiny 2001, xiv, Peltenburg 2001, 81) έφερε στο φως παρόμοια στοιχεία, ενώ εξετάζεται το ενδεχόμενο τόσο πρώιμη φάση να υπάρχει ακόμα και στη Χοιροκοιτία, όπου κάποιες παλαιότερες πρώιμες ραδιοχρονολογήσεις αγνοήθηκαν (Peltenburg 2001, 81).

Η σχέση που παρουσιάζει ο πολιτισμός της Κύπρου κατά τη χιλιετία αυτή με την Προκεραμική Νεολιθική Β της γειτονικής ηπειρωτικής ζώνης είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή από τον Peltenburg του όρου *Kυπριακή Προκεραμική Νεολιθική Β* (Cypro-Pre-Pottery Neolithic B) και τη διεύρυνση της πολιτισμικής ενότητας που συνιστά η Προκεραμική Β της ΝΔ Ασίας

(Gopher 1989) προκειμένου να συμπεριληφθεί και η Κύπρος (Peltenburg 2001, 2003, 2004, Peltenburg & Wasse 2004). Μέσα στην Κυπριακή Προκεραμική Β διακρίνονται με σαφή διαχωριστική γραμμή δύο γενικοί πολιτισμικοί ορίζοντες, ο πρώιμος και ο ύστερος, οι οποίοι εκδηλώνονται καλύτερα στον Σκιλλουροκάμπο και στα Μυλούθκια. Ο πρώιμος περιλαμβάνει χονδρικά την Πρώιμη (-8000 π.Χ.) και Μέση (8000-7500 π.Χ.) Κυπρο-Προκεραμική Β και ο ύστερος την Ύστερη (7500-7000 π.Χ.) Προκεραμική Β, οι οποίες ωστόσο δεν βρίσκονται σε απόλυτη χρονολογική αντιστοιχία με την Πρώιμη (8500-8100 π.Χ.), Μέση (8100-7250 π.Χ.) και Ύστερη Προκεραμική Β της ηπειρωτικής ζώνης (Εικ. 73, Πίν. 4). Η αναντιστοιχία αυτή φαίνεται στις ανάμικτες επιδροές από την Πρώιμη και Μέση ηπειρωτική φάση στην λιθοτεχνία της Πρώιμης Κυπρο-Προκεραμικής, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σαφής διάκριση προς τη Μέση αλλά μια εικόνα μεταβατικού χαρακτήρα ή καθυστέρησης (Peltenburg 2001, 80).

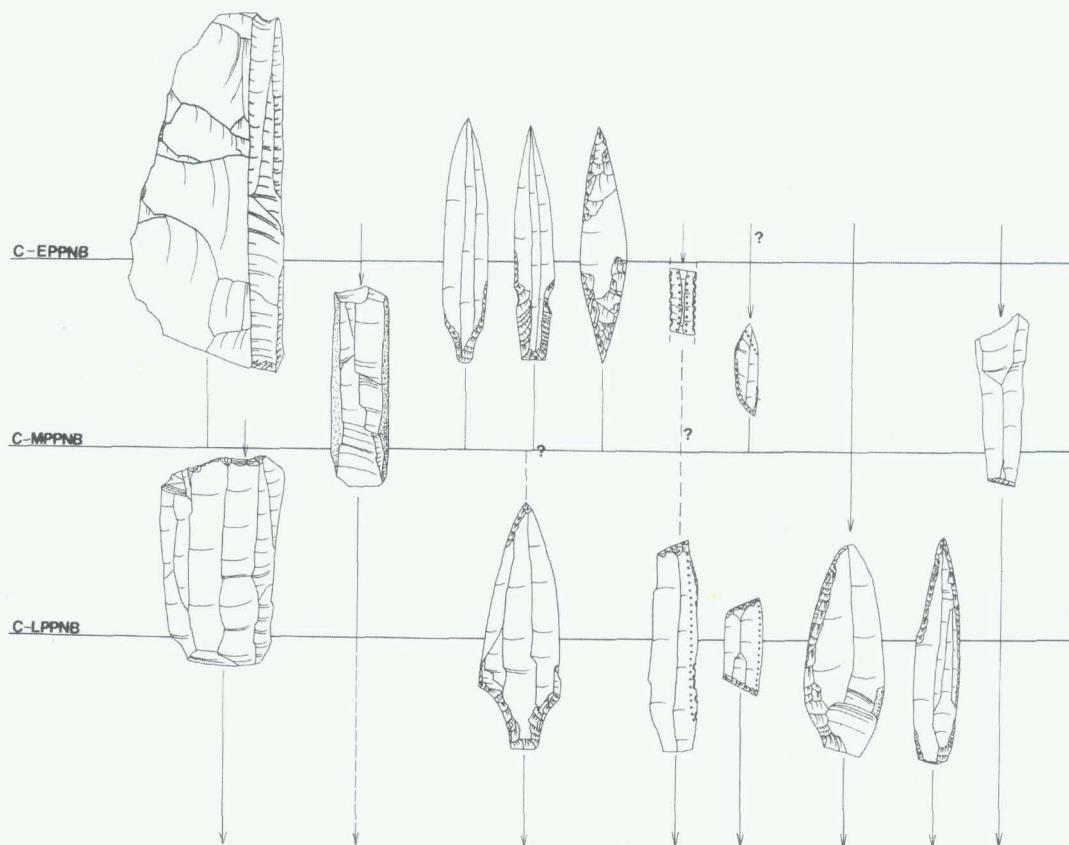
Eικ. 73. Χρονολογική σχέση των τριών κύριων προκεραμικών θέσεων της Κύπρου σε έτη BP.

Συνοψίζοντας, η Κυπριακή Προκεραμική χαρακτηρίζεται από μόνυμους πληθυσμούς οι οποίοι έχουν αναπτύξει εγκαταστάσεις με πασσαλόπηκτα οικήματα και πηγάδια. Ασκούν πρώιμες μορφές αγροτικής και απηνοτορφικής δραστηριότητας αλλά ταυτόχρονα συνεχίζουν τη θηρευτική τους δράση με ιδιαίτερη προτίμηση στο κυνήγι ελαφιού. Τα κοινά στοιχεία που συνδέουν τον πρώιμο νεολιθικό ορίζοντα της Κύπρου και της ηπειρωτικής ακτής είναι τα τεχνολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά των εργαλείων, με καλύτερο παράδειγμα τις ορμβοειδείς αιχμές βελών και τη χρήση οψιανού (Εικ. 74), οι ομοιότητες των συμβολικών αντικειμένων, η κυκλική αρχιτεκτονική, η παρουσία στο νησί μη αυτόχθονων ήμι-εξημερωμένων ειδών ζώων και φυτών. Οι ομοιότητες αυτές ωστόσο δεν εμποδίζουν την ανάπτυξη ενός προκεραμικού πολιτισμού με τις δικές του τοπικές ιδιαιτερότητες οι οποίες εξελίχθηκαν στον sui generis ακεραμικό πολιτισμό της Κύπρου μετά το 7000 π.Χ.

Η καταγωγή της Κυπρο-Προκεραμικής είναι το σημείο αιχμής του σύγχρονου επιστημονικού

διαλόγου. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της Κύπρου η σύνδεση με την Εγγύς Ανατολή και την νότια Μικρά Ασία είναι αναπόφευκτη, ωστόσο το ακριβές σημείο αφετηρίας των αποίκων παραμένει υπό αναζήτηση. Το σημείο αυτό δεν είναι το ίδιο και για τους πληθυσμούς του Ακρωτηρίου, οι οποίοι, ως φαίνεται, ήταν περιοδικοί επισκέπτες και δεν επιβίωσαν στο νησί. Οι ομοιότητες με την ηπειρωτική ζώνη είναι διάχυτες και δεν παρατηρούνται συγκεκριμένες αναφορές σε μία περιοχή, με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να καταλήξει χονδρικά έστω στη Συροκιλικία ή τη Συροπαλαιστίνη, ειδικά μάλιστα καθώς δεν έχουν βρεθεί παράλιες θέσεις στην ηπειρωτική ακτή που θα δικαιολογούσαν τη μακρόχρονη εξοικείωση με τη θάλασσα και τη ναυσιπλοΐα. Η Συροκιλικία φαίνεται ωστόσο ότι έλκει περισσότερο τουλάχιστον τον Peltenburg (2004, 4) ο οποίος βρίσκει στην απέναντι από την Κύπρο ακτή μια παράλια θέση (σπήλαιο Uçagizli Magarasi) με πολλές ομοιότητες με το νησί τουλάχιστον ως προς την οικονομία (Guleç et al. 2002).

Eικ. 74. Εξέλιξη των λιθοτεχνικών τύπων της Κυπριακής Προκεραμικής (Peltenburg et al. 2001)

Είναι πιθανό ότι αφίξεις αποίκων έγιναν ήδη κατά τη διάρκεια της «κενής» χιλιετίας που μεσολαβεί ανάμεσα στο Ακρωτήρι και την αρχή της Πρωιμης Κυπρο-Προκεραμικής (τέλη 9ης χιλ. π.Χ.) αλλά δεν είναι προς το παρόν ορατές στρωματογραφικά. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αυτού του υποβάθρου στην κυκλική αρχιτεκτονική που ανακαλεί πρότυπα της ηπειρωτικής Προκεραμικής Α στη λιθοτεχνία, όπου κι εκεί σύμφωνα με τους ειδικούς επιβιώνουν παραδόσεις αυτής της περιόδου, στην εξοικείωση με το χώρο που υποδηλώνει η γνώση των υπόγειων νερών και των πηγών πρώτων υλών (πυριτόλιθος, ώχρα), αλλά και στην ποικιλία της εξημερωμένης πανίδας και χλωρίδας που υποδηλώνει μακρόχρονη εξοικείωση με το νησί.

Το ερώτημα εάν η νεολιθική οικονομία είναι εισαγμένη ή αυτόχθων στην Κύπρο επανέρχεται συνεχώς, κάθε φορά με νέες προτάσεις. Οπωσδήποτε τα ζώα είναι εισαγμένα (αιγοπρόβατα, χοίροι και βόδια), καθώς οι άγριοι πρόγονοι τους δεν συμπεριλαμβάνονται στην ιθαγενή πανίδα του νησιού. Στις προκεραμικές θέσεις της Κύπρου τα βρίσκουμε σε ημάγρια κατάσταση, γεγονός που υποδηλώνει ότι η κτηνοτροφία συνίσταται στην πραγματικότητα σε επιλεκτική διαχείριση των αρσενικών-θηλυκών, νεαρών-ηλικιωμένων ατόμων, και όχι στην αυστηρή ένταξη των ζώων σε κοπάδια και μάντρες όπως σε μια προωθημένη κτηνοτροφία, πράγμα που αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι μορφολογικά τα χαρακτηριστικά τους

είναι ίδια με των αγρίων. Αυτή η διαπίστωση θα πρέπει ενδεχομένως να οδηγήσει σε αναθεώρηση και της αρχής της εξημέρωσης στην Εγγύς Ανατολή: συγκεκριμένα εκεί η εξημέρωση θεωρούνταν ότι εμφανίζεται σε αιγοπρόβατα κατά τη Μέση Προκεραμική Β (αρχές 8ης χιλ. π.Χ) και ότι δεν διαδόθηκε ποτίν από την Ύστερη Προκεραμική Β, οπότε προστίθενται βόδια και χοίροι στα εξημερωμένα ζώα. Καθώς όμως εξημερωμένα ζώα υπάρχουν στην Κύπρο ήδη από την Πρωιμη Προκεραμική Β σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η αναγνώρισή τους δεν προκύπτει από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους αλλά από στατιστικά στοιχεία, οδηγεί στην επισήμανση ότι οι ερευνητές θα πρέπει να επανεξετάσουν τα οστεολογικά ευρήματα και στην Εγγύς Ανατολή με το ενδεχόμενο κι εκεί η εξημέρωση να είναι πρωιμότερη αλλά τα εξημερωμένα ζώα να μη διακρίνονται από τα άγρια (Zeder & Hesse 2000).

Για την Κύπρο επομένως προκύπτει το ερώτημα: Τα ζώα αυτά εισήχθησαν άγρια ή ήδη σε τροχιά εξημέρωσης; Έγιναν οι ντόπιοι άποικοι φορείς με κάποιο τρόπο της εξημέρωσης ή απλώς έφεραν και εγκατέστησαν ήδη εξημερωμένα ζώα στο νησί; Πολύ πρόσφατα o Watkins (2004) υποστήριξε ότι η εξημέρωση στην Κύπρο θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα συνδυασμένης δράσης ιθαγενών τροφοσυλλεκτών-κυνηγών και αποίκων οι οποίοι άσκησαν έντονη διαχείριση σε εισαγμένα από τους δεύτερους άγρια είδη οδηγώντας τα τελικά στην εξημέρωση. Η ανεύρεση

Πίνακας 4. Χρονολογικός πίνακας της κυπριακής προϊστορίας σε αντιστοιχία με την ηπειρωτική Προκεραμική

ΚΥΠΡΟΣ	έτη π.Χ.	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΖΩΝΗ	έτη π.Χ.
Ακρωτήρι	9700-9000	Προκεραμική Α	9500-8500
Προκεραμική Α Πρωιμη	8000	Προκεραμική Β Πρωιμη	8500-8100
Μέση	8000-7500	Μέση	8100-7250
Ύστερη	7500-7000	Ύστερη	7250-6800
Ακεραμική (Νεολιθική I)	7500/7000-5600	Προκεραμική Γ	6800-6500
Κεραμική (Νεολιθική II)	4600-3900		
Χαλκολιθική	3900-2500		

άγριου σταριού στον Σκιλλουρόκαμπο, τη στιγμή που μόνο το άγριο κριθάρι είναι ιθαγενές στο νησί, ενδεχομένως υποστηρίζει αυτήν την άποψη της δημιουργίας τεχνικού φυσικού οικοσυστήματος για την παραγωγή της εξημέρωσης, σε αντιδιαστολή προς τα φυσικά πλούσια περιβάλλοντα (natural habitats) της ΝΔ Ασίας. Η θεωρία αυτή ωστόσο, παρότι θελκτική, έχει λιγότερες πιθανότητες μπροστά στην ευρύτερη αποδοχή υπέρ της εισηγμένης εξημέρωσης, την οποία μάλιστα ο Peltenburg δεν τοποθετεί σε ένα μόνο αλλά σε επαναλαμβανόμενα επεισόδια αποικισμών (Peltenburg et al. 2003, Peltenburg 2004, 5) κατά τα οποία αναπληρώνονταν και εμπλουτίζονταν τα ζωικά και φυτικά αποθέματα του νησιού.

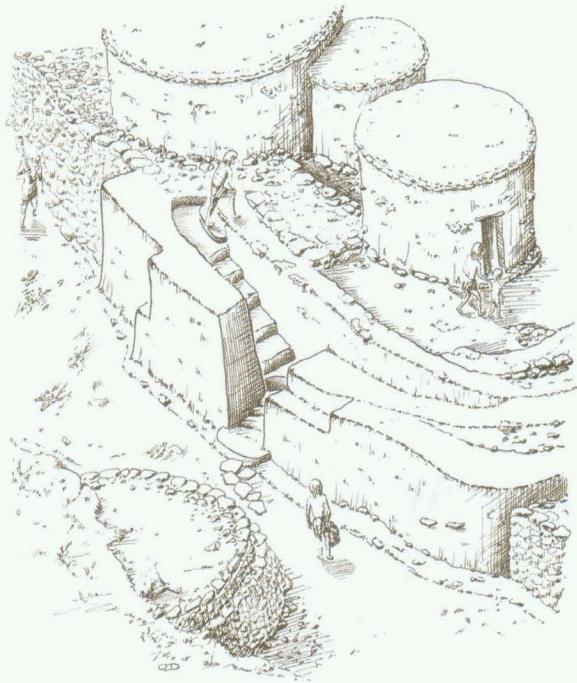
Οι παλαιόθεν γνωστοί νεολιθικοί πολιτισμοί της Κύπρου

Στον προκεραμικό πολιτισμό του Σκιλλουρόκαμπου και των άλλων θέσεων βρίσκει πατρότητα η «օρφανή» έως τώρα, Ακεραμική Νεολιθική (Νεολιθική I) της Κύπρου (7000-5600 π.Χ.), που ήταν γνωστή από τις έρευνες του Σουηδού Gjerstad και του Πορφύριου Δίκαιου ήδη από τις δεκαετίες του '30 και του '40 (Dikaios 1953, Καραγιώργης

1978). Πρόκειται για έναν απολύτως αναπτυγμένο νεολιθικό πολιτισμό ως προς τη μονιμότητα, την οικονομία, την τεχνολογία και τους συμβολισμούς, με τη διαφορά ότι δεν κατασκευάζει και δεν χρησιμοποιεί κεραμικά αγγεία, παρότι ανήκει στον πολιτισμικό και χρονολογικό ορίζοντα της ανατολικής Μεσογείου κατά τον οποίο η παραγωγή και χρήση κεραμικής είναι πλέον κανόνας. Η διασπορά των πληθυσμών στο νησί (Εικ. 68) κατά τη φάση αυτή είναι ευρεία και περιλαμβάνει μεγάλους οικισμούς με κυκλικά κτίσματα, χαρακτηριστικό που αποτελεί το δεύτερο σημείο της ιδιορρυθμίας της, το οποίο μάλιστα υφίσταται έως και την χαλκολιθική περίοδο, την 3η χιλ. π.Χ. (Λέμπα). Ο εξοπλισμός των οικισμών αυτών με λίθινα σκεύη, η εντός των τειχών ή και των οικιών ακόμα ταφές αντί σε νεκροταφεία, και η απουσία βοοειδών σε σύγκριση προς την αφθονία αιγαποβοβάτων και το κυνήγι ελαφιού αποτελούν δύο ακόμα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Η Χοιροκοιτία (Le Brun 1984), η Καλαβασός-Τέντα (Todd 1987) και το Μάρι-Μεσοβούνι (Todd 2001) στα νότια, ο Άγιος Ανδρέας Κάστρος στο Ριζοκάρπασο (Le Brun 1981), το Τρουλλί και η Πέτρα του Λημνίτη στη βόρεια ακτή, τα Κισσόνεργα και ο Όρτος στη δυτική

Εικ. 75. Κυκλικά κτήρια στη Χοιροκοιτία και αναπαράσταση τμήματος του οικισμού (Le Brun 1996)

πλευρά αποτελούν τις αντιπροσωπευτικές θέσεις της Ακεραμικής περιόδου. Πρόκειται για καλά οργανωμένους από αρχιτεκτονικής πλευράς λιθότιστους οικισμούς (Εικ. 75) οι οποίοι επιλέγουν στρατηγικές τοποθεσίες για την εγκατάστασή τους και μάλιστα φυσικά οχυρές, πράγμα που δείχνει την ανάγκη ασφάλειας. Σε κάποιες περιπτώσεις η φυσική οχύρωση της θέσης φαίνεται ότι ήταν πρωτεύον κριτήριο σε σχέση με την πρόσβαση σε νερό ή σε αγροτοκτηνοτροφικές πηγές (Μεσοβούνι). Η εξασφάλιση των πληθυσμών επιδιώκεται περαιτέρω με την ανέγερση τείχους (Χοιροκοιτία), περιβόλων ή τάφων (Τέντα). Το γεγονός ότι στη Χοιροκοιτία η επέκταση του οικισμού περιβλήθηκε κι αυτή

από τείχος δηλώνει ότι ο κίνδυνος που αισθάνονταν οι ακεραμικοί πληθυσμοί δεν μειώθηκε με το χρόνο. Στη θέση αυτή το τείχος έχει μεγάλο ύψος και φέρει ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία (εισόδους, βαθμίδες), τα οποία υποδηλώνουν αρχιτεκτονική ικανότητα αλλά και την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας η οποία θα μπορούσε να συντονίσει ένα τέτοιο δημόσιο έργο.

Μέσα στους οικισμούς τα σπίτια βρίσκονται σε πυκνή διάταξη και είναι κυκλικά, από λίθους και πλίνθους ή χυτό πηλό, με οροφή επίπεδη. Οι τοίχοι τους έχουν μεγάλο πάχος και ο εσωτερικός χώρος ήταν άλλοτε ενιαίος και άλλοτε έφερε χαμηλούς εσωτερικούς τοίχους, διαφορετικά επίπεδα, θρανία και συχνά πεσσούς μεγάλου πάχους οι οποίοι στήριζαν κάποιο δώμα. Πολύ συχνά συναντούμε εστίες και λάκκους. Κάθε κτίσμα δεν αποτελούσε μόνο του νοικουχριό: ο οίκος ήταν άθροισμα περισσότερων του ενός οικημάτων οργανωμένων γύρω από μια εσωτερική αυλή η οποία περιείχε μια μόνιμη αλεστική εγκατάσταση. Στην κορυφή του λόφου της Τέντας απαντούν τα μεγαλύτερα σε διάμετρο και πιο περίπλοκα από αρχιτεκτονικής πλευράς κτίσματα, τα οποία θεωρήθηκαν δείγματα κοινωνικής διαφοροποίησης. Τα δάπεδα και οι τοίχοι των κτισμάτων είναι επιχρισμένα και καμιά φορά βαμμένα κόκκινα ή έφεραν τοιχογραφίες, όπως αυτή με τις δύο δέουσες μιρφές από την Τέντα.

Εντυπωσιακό στοιχείο των οικισμών είναι η σύνδεσή τους με την ταφή των νεκρών (Εικ. 76). Οι ακεραμικοί οικισμοί της Κύπρου δεν έχουν νεκροταφεία, αλλά –ενδεχομένως ως δείγμα αυξημένου σεβασμού– οι νεκροί θάβονται κάτω από τα δάπεδα των σπιτιών (συνήθως τα παιδιά) ή έξω από αυτά σε λάκκους δίπλα στους τοίχους. Κάποιες φορές οι ταφές είναι διπλές ή ομαδικές. Σπάνια τα νεκρά σώματα φαίνεται ότι έμεναν εκτεθειμένα για μικρό διάστημα εκτός λάκων. Σπάνια επίσης παρατηρούνται δευτερογενείς ταφές. Εκτός από λίθους στο προσκέφαλο των νεκρών, στη Χοιροκοιτία οι νεκροί κτεριζούνται με περιδέραια από όστρεα, ενώ αντίθετα στη γειτονική Τέντα η κτέριση είναι ανύπαρκτη, πράγμα που οδηγεί τον Todd στο συμπέρασμα

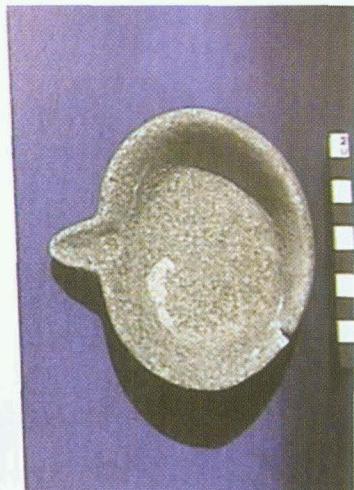
Εικ. 76. Χοιροκοιτία.

Ταφή κάτω από το δάπεδο
(Le Brun 1996)

Εικ. 77. Λίθινα αγγεία

της Ακεραμικής περιόδου
(Todd 1998)

της οικισμού περιβλήθηκε κι αυτή

ότι ο ακεραμικός πληθυσμός της Κύπρου είναι ένα ετερογενές μείγμα ομάδων με διαφορετική καταγωγή (Todd 1985, 7). Η παραμόρφωση των κρανίων που παρατηρείται πολύ συχνά στους νεκρούς της ακεραμικής Κύπρου οφείλεται σε πρακτικές που ασκούνταν όταν τα άτομα βρίσκονταν εν ζωή και μάλιστα σε βρεφική ηλικία.

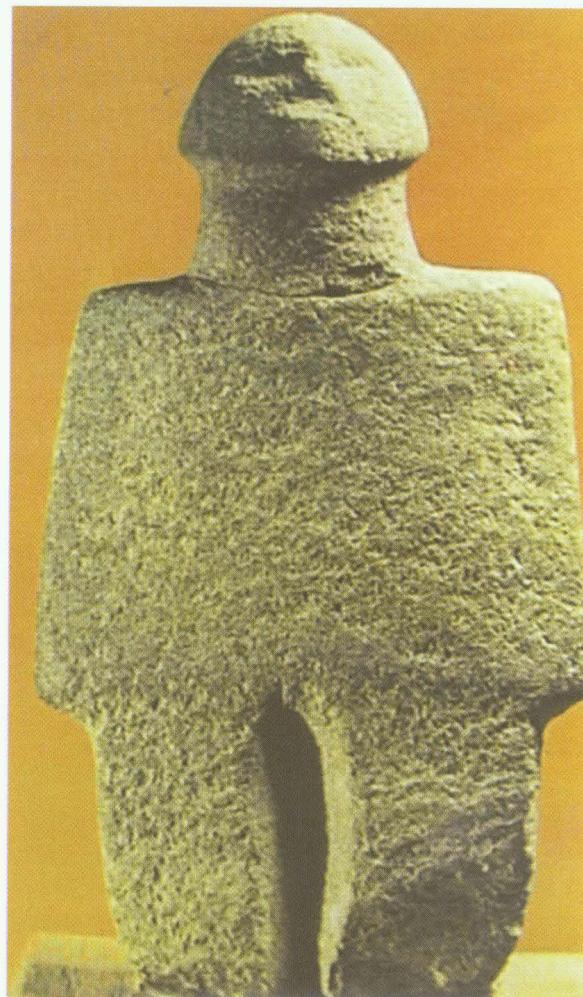
Οι διάφορες κατηγορίες αντικειμένων που βρίσκονται στους κυπριακούς ακεραμικούς πληθυσμούς ενισχύουν ακόμα περισσότερο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτού του πολιτισμού. Εντυπωσιακότερα είναι τα λίθινα ειδώλια και σκεύη (Εικ. 77, 78). Τα ειδώλια είναι σχηματικά, χωρίς ένδειξη φύλου και θεωρούνται σημάνσεις των προγόνων. Τα σκεύη είναι δύο κατηγοριών, χονδροειδή από χονδρόκοκκο ασβεστόλιθο και λεπτά από μαλακό ασβεστόλιθο ή από ηφαιστειακούς λίθους που ήταν διαθέσιμοι στις κοίτες των ποταμών. Κυρίως αποτελούν δίσκους και λεκάνες με προχοές, αποφύσεις και ανάγλυφα κοσμήματα, και θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν παράλληλα προς ξύλινα αγγεία και καλάθια. Όσον αφορά την εργαλειακή οικοσκευή της περιόδου, έχει απολύτως τοπικά χαρακτηριστικά, αλλά περιέχει σαφείς ενδείξεις σχέσεων με τον «έξω» κόσμο λόγω της σποραδικής παρουσίας οικιανού από την Ανατολή σε όλες τις ακεραμικές θέσεις της Κύπρου. Ακριβώς λόγω αυτής της ένδειξης, η απουσία στην Κύπρο παράλληλων προς την ηπειρωτική ακτή τεχνομορφολογικών εργαλείων είναι ανεξήγητη. Μικρά λίθινα αντικείμενα, εγχάρακτα βότσαλα, χάντρες και περιδέραια συμπληρώνουν την εικόνα του υλικού πολιτισμού του νησιού ο οποίος στηρίζει την επιβίωσή του καταρχήν στην καλλιέργεια και την κτηνοτροφία αιγοποδοβάτων και χοίρων, αλλά σε σημαντικό βαθμό και στο χυνήγι ελαφιών που ωστόσο μειώνεται με το χρόνο. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο οικισμός του Απόστολου Ανδρέα στην άκρη της χερσονήσου του Ριζοκάρπασου, ο οποίος ήταν αποκλειστικά προσανατολισμένος στην αλειά.

Η απόκλιση της Κύπρου κατά την Ακεραμική είχε θεωρηθεί αποτέλεσμα νησιωτικού απομονωτισμού που ενθάρρυνε τον αναχρονισμό και το συντηρητισμό. Με τα πρόσφατα ευρήματα διαπι-

στώνεται ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (κυκλική αρχιτεκτονική, άσκηση χυνηγίου παράλληλη προς την αρχοτοκηνοτροφική οικονομία, λίθινα σκεύη, ακόμα και η ιρανιακή παραμόρφωση) εμφανίζονται σε σπέρματα ήδη από την Προκεραμική περιόδο. Καθώς όμως οι γνώσεις μας για την Προκεραμική και ιδιαίτερα για το τέλος της (ύστερη 8η χιλ. π.Χ.) είναι ακόμα σποραδικές, μας εμποδίζουν να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο χτίστηκε σταδιακά αυτή η ιδιαίτερη ταυτότητα και απέκτησε όρλο η γεωγραφική απομόνωση, καθώς και τον λόγο για τον οποίο περί το 7000 π.Χ. έγινε πληθυσμιακή έκρηξη και «ξεπήδησαν» ξαφνικά τόσοι οικισμοί σε διάφορα σημεία του νησιού και μάλιστα τόσο καλά αρχιτεκτονικά οργανωμένοι και λιθόκτιστοι.

Καθώς από την παρουσία οικιανού στην Ακεραμική διαπιστώνεται

Εικ. 78. Λίθινο ειδώλιο της Ακεραμικής περιόδου (Le Brun 1996)

ότι οι σχέσεις με την ηπειρωτική ακτή δεν είχαν διακοπεί, το επιχείρημα του απομονωτισμού δεν αρκεί για να εξηγήσει την απόκλιση της Κύπρου. Ειδικά καθώς η κατασκευή πηλόπλινθων και πήλινων ειδωλίων ήταν γνωστή, κι εδώ δεν αρκεί το επιχείρημα της άγνοιας για την παραγωγή κεραμικής. Το ίδιο ισχύει και για την αποχή των ακεραμικών πληθυσμών από την εκτροφή βοοειδών, τα οποία υπήρχαν στην προκεραμική φάση μερικούς αιώνες πριν. Τελικά θα πρέπει να εξεταστεί η παρέμβαση της ιδεολογίας στη διαμόρφωση αυτού του πολιτισμού, αντί της γεωγραφίας και των ντετεριμινιστικών ερμηνειών. Ο άνθρωπος δεν οδηγείται παθητικά και ερήμην του σ' αυτόν τον τρόπο ζωής, αλλά επιλέγει να έχει ή να μην έχει κάποια πράγματα (λ.χ. κεραμική, βόδια) από το πλήθος των διαθέσιμων που γνωρίζει από τον γύρω κόσμο, ανάλογα με τα νοήματα και τους συμβολισμούς, θετικούς ή αρνητικούς, που αυτά έχουν αποκτήσει γι' αυτόν.

Κύπρος και Αιγαίο στο πρώιμο Ολόκαινο: περιφερειακές ή αυτοδύναμες ζώνες;

Οι πρόσφατες ανακαλύψεις για την αρχή της Νεολιθικής σε Αιγαίο και Κύπρο έφεραν τις δύο περιοχές πιο «κοντά». Πρώτη φορά για τόσο πρώιμη περίοδο υπάρχουν σημεία σύγκλισης και μπορεί να τεθεί πλαίσιο σύγκρισης των πολιτισμών τους. Παλαιότερες απόπειρες σύγκρισης των δύο περιοχών στη Νεολιθική δεν μπορούσαν να προχωρήσουν πέρα από την επισήμανση γενικών και αόριστων ομοιοτήτων (Efstratiou & Mantzourani 1997, Le Brun 1997), καθώς οι διαφορές ήταν τέτοιες, ώστε απέκλειαν όχι μόνο την άμεση επαφή αλλά και την έμμεση «συνάντηση» των δύο περιοχών σε μια τρίτη ζώνη.

Το ζήτημα των επαφών Αιγαίου-Κύπρου έχει βέβαια εξεταστεί έως τώρα αναφορικά προς τις νεότερες περιόδους της προϊστορίας και με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις Κύπρου-Κρήτης. Μάλιστα ο μύθος των Τελχίνων θεωρείται ότι απηχεί κάποιο ιστορικό επεισόδιο μετανάστευσης ελληνικού φύλου από το Αιγαίο στην Κύπρο κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, σχετιζόμενο πιθανότα-

τα με την αναζήτηση πρώτων υλών και τη διάδοση της γνώσης της μεταλλοτεχνίας (Ντούμας 1997). Οι πρωιμότερες ωστόσο σαφείς αρχαιολογικές μαρτυρίες για την επικοινωνία της Κύπρου με το Αιγαίο τοποθετούνται στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλ. π.Χ. και φέρουν ως βασικό αιγαιακό πόλο επαφών την μεσοανατολική Κρήτη, η οποία είχε επεκτείνει τον δυναμικό της χώρο έως την Αίγυπτο και την συριακή ακτή μέσα στα πλαίσια της άνθησης του θαλάσσιου εμπορίου και των ταξιδιών. Με την ωρίμαση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, παρατηρείται έκρηξη επαφών μεταξύ νησιών του Αιγαίου, ηπειρωτικής Ελλάδας, Κρήτης και Κύπρου, καθώς οι χώροι αυτοί ενοποιήθηκαν πολιτισμικά κάτω από την διασπορά του μυκηναϊκού στοιχείου.

Τα δεδομένα για τους πρώτους νεολιθικούς κατοίκους του Αιγαίου και της Κύπρου δεν μπορούν βέβαια να εξασφαλίσουν τέτοιο πλαίσιο επαφών και συγκλίσεων. Θέτουν όμως ένα πλαίσιο σύγκρισης μέσα στο οποίο μπορεί να εντοπίσει κανείς ομοιότητες και αναλογίες για τις πρώτες χιλιετίες του Ολοκαίνου, παρότι πολλές από αυτές τις αναλογίες πραγματώνονται σε διαφορετικά χρονικά επίπεδα. Ειδικά το ζήτημα της καταγωγής της κυπριακής Νεολιθικής από την ηπειρωτική ακτή (Μικρά Ασία/Εγγύς Ανατολή) ενδιαφέρει ιδιαίτερα την προϊστορική έρευνα του Αιγαίου, καθώς με τον ίδιο τρόπο τίθεται και για τον μεσολιθικό πολιτισμό των Γιούρων και της Κύθνου.

Σε παλαιότερες εργασίες μας (Katsarou-Tzeveleki 2001, Sampson & Katsarou 2004) παρατηρήσαμε ότι υπάρχει αντιστοιχία καταρχήν ανάμεσα στην θηρευτική οικονομία του Ακρωτηρίου και την λεγόμενη αιγαιακή Μεσολιθική Γιούρων, Κύθνου και Φράγχθι, που υποδεικνύει την επικράτηση μας μεσολιθικής «κοινής» στην ανατολική Μεσόγειο με χαρακτηριστικά την επιλογή σπηλαίων κοντά σε βιότοπους, τη μικρολιθική λιθοτεχνία με τοπικές ιδιομορφίες και την θηρευτική εξειδίκευση. Η τελευταία αποτελεί συνήθη έκφραση της επιπαλαιολιθικής οικονομίας τόσο στην Εγγύς Ανατολή (Vigne & Buitenhuis 1999, Peters et al. 1999, Horwitz et al. 1999)

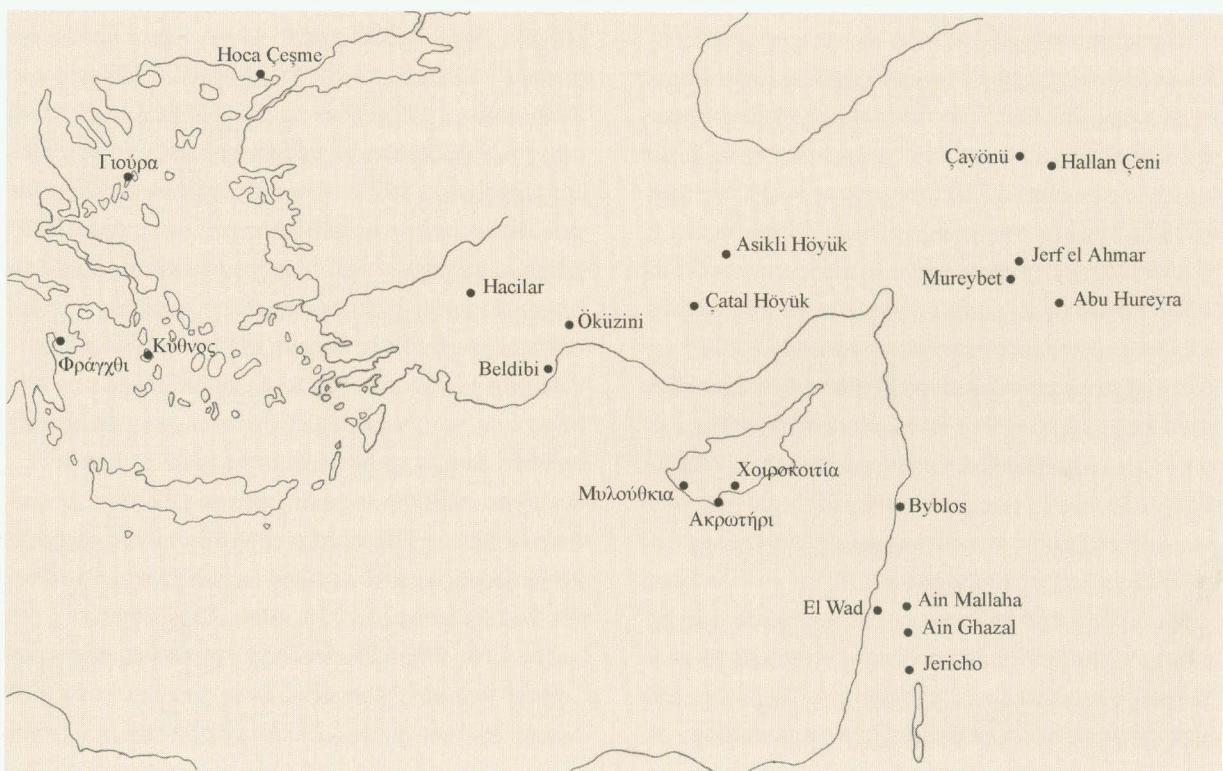
όσο και στην Ευρώπη, όπου μάλιστα έχει έμφαση στην αλιεία και το κυνήγι πουλιών (Grigson 1990). Αναγνωρίζεται επίσης και στο Φράγχθι όπου το κόκκινο ελάφι αντιπροσωπεύει σχεδόν το 90% των θηραμάτων του σπηλαίου. Αυτή η μεσολιθική «κοινή» συμπίπτει κατά κάποιον τρόπο με την ενιαία σφαιρά πολιτισμού που προτείνει ο Özdogan (1994, «circum-Mediterranean sphere of interaction») για όλη σχεδόν τη Μεσόγειο κατά την Επιπαλαιολιθική.

Η πρόσφατη ωστόσο διαπίστωση ότι οι πληθυσμοί των Γιούρων (από την αρχή της 9ης χιλ. π.Χ.) και της Κύθνου διαθέτουν εξημερωμένα αιγοπρόβατα και χοίρους και ασκούν κτηνοτροφία συμπληρωματικά προς τις θηρευτικές-συλλεκτικές τους δραστηριότητες (πουλιά, ψάρια, όστρεα, σαλιγκάρια), μας αναγκάζει πλέον να θέσουμε την παραπάνω πολιτισμική ενότητα υπό ερωτηματικό. Στη θέση της μεσολιθικής «κοινής» στην ανατολική Μεσόγειο (Εικ. 79) διαμορφώνεται τώρα η εικόνα διαφορετικών ζωνών δράσης που συνυπάρχουν: το σπήλαιο Φράγχθι στην Αργολίδα κατοικείται από κυνηγούς, ενώ τα Γιούρα και

η Κύθνος από αρχόμενους κτηνοτρόφους. Σημειωτέον ότι στην ελλαδική ενδοχώρα και η Θεόπετρα παρουσιάζει εξημέρωση (Kyprissi-Apostolika 2000, Newton 2003). Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι υπάρχει ένας θύλακας πρώιμης νεολιθικής οικονομίας μέσα στον μεσολιθικό περίγυρο, παίρνοντας έτσι αφορμή για μια νέα συζήτηση πάνω στο παλιό ζήτημα της αρχής της Νεολιθικής στην Ελλάδα. Προς τα ανατολικά τα όρια του θύλακα αυτού είναι ασαφή: το Öküzini στην Αττάλεια παρουσιάζει μεσολιθική οικονομία, όπως και το σπήλαιο Ucagizli Magarası (Guleç et al. 2002) στην νότια μικρασιατική ακτή απέναντι από την Κύπρο, ενώ η ίδια η Κύπρος αποτελεί αρχόμενη νεολιθική «ζώνη».

Στο διάλογο του πρώτου τεύχους του περιοδικού *Neo-lithics* για το 2004, με αφορμή την επέκταση της Προκεραμικής στην Κύπρο («margin-al component», Peltenburg 2004), καταθέσαμε (Sampson & Katsarou 2004) πρόταση επέκτασης της Προκεραμικής και στο Αιγαίο ως άλλης μιας περιφερειακής ζώνης. Βάσεις αυτής της θέσης ήταν η ανακάλυψη αρχόμενου νεολιθικού σταδίου

Εικ. 79. Χάρτης Αιγαίου και ΝΑ Μεσογείου

στο Αιγαίο, πρώιμου όσο η Προκεραμική Νεολιθική Α στη ΝΑ Τουρκία (αρχές 9ης χιλ. π.Χ.), και η κυκλική αρχιτεκτονική της Κύθνου. Θυμίζουμε ότι ο όρος «Προκεραμική Νεολιθική» ανάγεται στη δεκαετία του '50 και συνοψίζει μια μακρά πολιτισμική φάση διάρκειας δυόμισι τουλάχιστον χιλιάδων χρόνων στην Ανατολή – λέξη η οποία αντιστοιχεί εδώ στη γεωγραφική ζώνη της ΝΔ Ασίας που περιλαμβάνει την Εγγύς Ανατολή (αλλιώς εύκρατη ζώνη ή εύφορη ημισέληνο) (Levant) και την ανατολική Τουρκία (Anatolia). Η συζήτηση έρχεται να κεντρίσει την παλαιά «εκκρεμότητα» της απουσίας πρώιμου νεολιθικού σταδίου από την Ελλάδα και της εισαγμένης Νεολιθικής, που παραμένει, μετά την αδυναμία του Θεοχάρη κατά τη δεκαετία του '60 (1967, 1973) να θεμελιώσει την ύπαρξη μιας σύντομης ακεραμικής Νεολιθικής στη Θεσσαλία. Τότε οι μεγάλες προκεραμικές ανακαλύψεις της συροπαλαιοτυπιακής ζώνης δημιούργησαν και στην Ελλάδα την προσδοκία για την ύπαρξη μιας παρόμοιας φάσης, η οποία άμως δεν επιβεβαιώθηκε ώστε έκτοτε η φάση αυτή αναζητείται. Σε δημοσίευση του 1970 ο Nandris είχε θεωρήσει τότε παραπλανητική τη χρήση του όρου Προκεραμική Νεολιθική για τον ελλαδικό χώρο.

Οπωσδήποτε ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα είναι τολμηρό να μιλάμε για Προκεραμική στο Αιγαίο. Αυτό για δύο λόγους: αφενός γιατί ο όρος «Προκεραμική», άρρηκτα δεμένος με την Εγγύς Ανατολή/ΝΑ Τουρκία, μπορεί να υποδηλώνει σχέση καταγωγής. Αφετέρου γιατί η διαφορά στην οικονομία των πληθυσμών Γιούρων/Κύθνου σε σχέση με τους μεσολιθικούς τους γείτονες συνοδεύεται από τυπική μεσολιθική – και όχι πρώιμη νεολιθική – λιθοτεχνία. Εν τέλει μόνη η εξημέρωση δεν είναι αρκετή ώστε να ορίσει την πολιτισμική τους διαφοροποίηση. Είναι αναγκαίο επομένως να γίνει αναθεώρηση και επαναδιατύπωση της θεωρητικής πρότασης με αλλαγή του κέντρου βάρους.

Ξεκινάμε από τη δεύτερη παρατήρηση: Πράγματι ο διαχωρισμός Μεσολιθική - πρώιμη Νεολιθική/Προκεραμική είναι τεχνητός και γι' αυτό μπορεί να είναι ισοπεδωτικός, γιατί βασίζεται σε μία μόνο πλευρά της ζωής αυτών των πληθυσμών.

Δεν γνωρίζουμε καθόλου πόσο οι ίδιοι αισθάνονταν διαφορετικοί. Πώς αντιλαμβάνονταν οι μεν τους δε μέσα σ' αυτόν τον γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο στον οποίο «συναντιούνται» σε σημεία επαφών, όπως λ.χ. αυτά που διαμορφώνονται γύρω από τα δίκτυα προμήθειας και διανομής του οψιανού της Μήλου ή αυτά που υποθέτουμε ότι υπάρχουν από τις σχέσεις των μικρολιθικών εργαλείων των Γιούρων με το Öküzini. Καθώς η κτηνοτροφία ήταν πρόσφατη πρακτική και οι τροφοσυλλεκτικές δραστηριότητες συνέχιζαν να ασκούνται, δεν είναι αυτονόητο ότι οι πληθυσμοί αυτοί διαχώριζαν τον εαυτό τους σε «εμείς» και «αυτοί», στους μόνιμους και τους νομάδες, στους νησιώτες και τους ηπειρώτες. Ίσως τελικά ούτε οι μεν ήταν τόσο μόνιμοι ούτε οι δε τόσο νομάδες. Στοιχεία ημι-μονιμότητας άλλωστε έχουν παρατηρηθεί στους όψιμους τροφοσυλλέκτες τόσο στη βόρεια Ευρώπη (Engelstad 1990, 336, Larsson 1990) όσο και στην Ανατολή (Mellaart 1975, Bar-Yosef & Valla 1991, Lieberman 1998, Valla 1998). Αντίστοιχα το κυνήγι όχι μόνο δεν χάνει τη σημασία του κατά την αρχή της Νεολιθικής, αλλά συνεχίζει να αποτελεί βασική στρατηγική επιβίωσης τόσο στη ΝΑ Τουρκία, όπου μόνιμοι οικισμοί (Hallan Çemi, πρώιμο Çayönü, Cafer Höyük, Boytepe, Göbekli Tepe) εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το κυνήγι (Vigne και Buitenhuis 1999), όσο και στη Συροπαλαιοτύπη, όπου συνεχίζεται η εξειδίκευση στο κυνήγι γαζέλας (Mellaart 1975). Τελικά δηλαδή ερχόμαστε και στο Αιγαίο αντιμέτωποι με ένα παλιό πρόβλημα που απασχολεί την ΝΔ Ασία στη μετάβαση προς τη Νεολιθική, αυτό της κατηγοριοποίησης των πληθυσμών άλλοτε ως κυνηγών και άλλοτε ως κτηνοτρόφων: είναι οι συμβολισμοί που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες ομάδες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και καθορίζουν τις σχέσεις τους με τους άλλους. Σ' αυτούς τους συμβολισμούς οι οικονομικές πρακτικές μπορεί να μην παίζουν την δεδομένη στιγμή τον διακριτικό ρόλο που εμείς νομίζουμε.

Η εισαγωγή ωστόσο της προκεραμικής ορολογίας και στο Αιγαίο διαιωνίζει την παραδοσιακή άποψη η οποία εκλαμβάνει την Ανατολή ως κοιτίδα και το Αιγαίο ως περιφέρεια. Σύμφω-

να με την άποψη αυτή, ο πολιτισμός του Αιγαίου και του ελλαδικού χώρου κατάγεται από την Ανατολή, είτε έμμεσα ως διάχυση ιδεών και γνώσεων είτε άμεσα ως αποτέλεσμα μετακίνησης και μετανάστευσης ανθρώπων.

Η άποψη αυτή θεμελιώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα γύρω από το γενικότερο δόγμα της από ανατολάς προς δυσμάς κίνησης του πολιτισμού (Childe 1952), στη διαμόρφωση του οποίου σημαντική επιρροή είχε και η θρησκευτική-βιβλική ερμηνεία του πολιτισμού. Σύμφωνα με το δόγμα αυτό, το Αιγαίο υποβαθμίζεται σε μια περιθωριακή ζώνη ή μια γέφυρα προς την Ευρώπη χωρίς τις δικές του αυτοτελείς διαδικασίες. Η θάλασσα του Αιγαίου, λ.χ., δεν νοείται ως ζωτικός χώρος δράσης αλλά ως ο ενδιάμεσος χώρος που διανύθηκε για να μετακινηθούν άνθρωποι ή ιδέες από την Ανατολή, ως πέρασμα δηλαδή. Απαραίτητη προϋπόθεση τέτοιων συμπερασμάτων ήταν η «φιλοσοφία του άδειου χώρου» που πρόσβευε την απουσία κάθε αυτόχθονου παράγοντα πολιτισμού από την Ελλάδα και το Αιγαίο: τόποι έρημοι από ανθρώπους, φτωχοί σε φυσικά αποθέματα και περιβαλλοντικές δυνατότητες, αυτό ήταν κατά τις απόψεις αυτές η ελλαδική χερσόνησος και κυρίως τα νησιά (Runnels & van Andel 1988, 1993, Runnels 1995, van Andel & Runnels 1995, Cherry 1981, 1990, 1992, Evans 1977), για τα οποία (λ.χ. για τις Κυκλαδες) αυτή η άποψη της «αδυναμίας» ίσχυσε και για νεότερες περιόδους της προϊστορίας. Έτσι η Ανατολή αποτέλεσε την τυποποιημένη αυτονόητη εξήγηση για κάθε νεωτερισμό: από εκεί εισάγονται η γεωργοκτηνοτροφία (Hansen 1991), η κεραμική, τα μέταλλα, αλλά και οι ίδιοι οι νεολιθικοί πληθυσμοί ως άποικοι (Ammerman & Cavalli-Sforza 1984).

Οι πρόσφατες ανακαλύψεις πρώιμων νεολιθικών πολιτισμών στην ανατολική Τουρκία δεν κατάργησαν την έννοια της κοιτίδας, αντίθετα τη διεύρυναν ή τη μετατόπισαν. Ο τίτλος του πρόσφατου (199) βιβλίου των M. Özdoğan και N. Basgelen *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization* αποτελεί άλλη μια έκφραση διαιώνισης αυτού του τόσο θελκτικού δόγματος. Ωστόσο η λύση δεν βρίσκεται στη συνεχή μετατόπιση της αρ-

χικής κοιτίδας όλων των πολιτισμών από την Παλαιστίνη, στην Τουρκία ή ακόμα και στο Αιγαίο για την πρωτιά, μέσα σε ένα «στίβο» συναγωνισμού των πολιτισμών, αλλά στην εκτίμηση της συνεισφοράς όλων. Αυτή η επαναθεώρηση θα μας αποδεσμεύσει από τις προκαταλήψεις και θα μας επιτρέψει να εκτιμήσουμε επιτέλους τα δεδομένα/δυνατότητες κάθε περιοχής ως τους αξίζει. Αυτά τα δεδομένα άλλωστε βρίσκονται μόνο όταν τα αναζητήσεις ή όταν δεν είσαι προκατειλημμένος εναντίον τους. Θυμηθείτε την άρνηση με την οποία η διεθνής επιστημονική κοινότητα υποδέχτηκε τη μεσολιθική χρονολόγηση της Κύθνου (παρότι βασισμένη σε ορατοχρονολογήσεις, Honea 1975), την αρχική δυσπιστία απέναντι στον πολιτισμό του Ακρωτηρίου, αλλά και την προκατάληψη απέναντι στις ορατοχρονολογήσεις της 9ης χιλ. π.Χ. από την Τέντα και τη Χοιροκοιτία που για χρόνια αγνοήθηκαν ως αδικαιολόγητα πρώιμες.

Ως εκ τούτου οι τελευταίες ανακαλύψεις στο Αιγαίο από τη μία ενίσχυσαν ιδέες όπως η εντοπιότητα και η αυτόχθονη νεολιθικοποίηση, ταυτόχρονα όμως όσοι από παλιά υποστήριζαν την ανατολική καταγωγή πιστεύουν ότι επιβεβαιώνονται μέσα από αυτές. Και εξηγούμαστε:

Εκτός από την παρουσία εξημέρωσης στο Αιγαίο, ισχυρό επιχείρημα υπέρ της εισαγμένης Νεολιθικής αποτελεί η κυκλική αρχιτεκτονική της Κύθνου, η οποία θυμίζουμε ότι αποτελεί κατεξοχήν διακριτικό των πολιτισμών κυρίως της Εγγύς Ανατολής αλλά και της ανατολικής Τουρκίας (Hallan Çemi) από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής (13η-10η χιλ. π.Χ.) μέχρι την 9η χιλ. π.Χ. Επομένως θα ήταν εύλογη η απόδοση των αιγαιακών ευρημάτων σε κάποια σχέση καταγωγής από την ανατολική Μεσόγειο, κατά τον ίδιο τρόπο που και τα κυκλικά κτίσματα της Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου (7η-6η χιλ. π.Χ.) θεωρήθηκαν ότι απήχουν μια παράδοση που «εισήγαγε» από την πυρηνική ζώνη αυτού του είδους αρχιτεκτονικής. Πριν ανακαλυφθεί η Προκεραμική της Κύπρου, η καθυστερημένη εμφάνιση αυτής της μορφής κτηρίου μετά το 7000 π.Χ. στο νησί, τη στιγμή που στην Εγγύς Ανατολή είχε προ πολλού εξαφανιστεί, αποδόθηκε σε ιστορικά συ-

γκεκομένες μετακινήσεις πληθυσμών που έγιναν λόγω υπερπληθυσμού (Stanley Price 1977) στο τέλος της Προκεραμικής Β από την κοιτίδα των κυκλικών κτισμάτων προς άλλοτε ακατοίκητες περιφερειακές γεωγραφικές ζώνες όπου ο τύπος «απομονώθηκε», μετακινήσεις που συνήθως αποκαλούνται «νεολιθική έξοδος» (Le Brun 1997, 4-42). Εκτός από την Κύπρο, άλλες τέτοιες περιφερειακές ζώνες στις οποίες έγινε παρόμοια «εξαγωγή» του κυκλικού τύπου οικήματος θεωρήθηκε ότι είναι η Μεσοποταμία στην δη χιλ. π.Χ. καθώς και η περιοχή του Καυκάσου όπου απαντώνται κυκλικές κατασκευές κατά την 5η χιλ. π.Χ. (Mellaart 1975, 160, 204). Μετά την ανακάλυψη της κυπριακής Προκεραμικής, η καταγωγή του κυκλικού οικήματος μετατέθηκε χρονολογικά προς τα πίσω, αλλά πάλι σε επεισόδια ιστορικά προσδιοριζόμενων αποικισμών.

Για τους υποστηρικτές της θεωρίας της «εξαγωγής-εισαγωγής» από την πυρηνική ζώνη στις περιφέρειες, άρα αξιωματικά γεωγραφικά απομονωμένες ζώνες, εύκολα θα μπορούσε να ενταχθεί και το Αιγαίο, ειδικά μάλιστα καθώς, εκτός της Κύθνου, πρόσφατα διαπιστώνεται παρόμοια κυκλική αρχιτεκτονική και στα μεσολιθικά στρώματα του Hoca Çeşme στην ανατολική Θράκη (Özdoğan 2004, 12): η Κύθνος δηλαδή δεν είναι μεμονωμένο ή τυχαίο φαινόμενο, αλλά μέρος μιας εικόνας διασποράς της κυκλικής αρχιτεκτονικής σε όλη την ανατολική Μεσόγειο. Φυσικά η παλιά καθιερωμένη σύνδεση της κυκλικής αρχιτεκτονικής με τη θηρευτική οικονομία στην Ανατολή δεν μπορεί να δικαιολογήσει την χρήση του τύπου και στην Αιγαίο και στην Κύπρο, όσο κι αν μέρος της οικονομίας των νεολιθικών πληθυσμών τους στηρίζεται ακόμα στην τροφοσυλλογή και το κυνήγι (βλ. Le Brun 2004, 10 *contra* Peltenburg 2004, 4): δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι όλοι αυτοί οι πληθυσμοί αντιλαμβάνονταν την κυκλική αρχιτεκτονική με τον ίδιο τρόπο.

Αυτές οι «σχέσεις» με την Ανατολή, σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία, λ.χ. την ομοιότητα των μικρολιθικών εργαλείων Γιούρων και Οκύζινη, ταιριάζουν πολύ καλά με τις ναυτικές θεωρίες που εξυπηρέτησαν τη διάδοση της Νεολιθικής

προς το Αιγαίο: η «ναυτική» Νεολιθική του Özdoğan (2004, 12) είναι μια παραλλαγή αυτής της θεωρίας, που θυμίζει μια παλαιότερη του Runnels (1995) για παράκτια ταξίδια από την συροπαλαιοτινιακή ακτή, όπως και τη θεωρία της ναυτικής διάδοσης της Perlès (1989), θεωρίες που τελικά δεν βρίσκονται και πολύ μακριά από το ναυτικό δρόμο που πρότεινε ο Childe (1952, 36, 217) από την Εγγύς Ανατολή προς την Ευρώπη για να υποστηρίξει το *ex oriente* δόγμα του. Όταν μάλιστα ο Özdoğan (2004, 12) έγραφε ότι η ομοιότητα μεταξύ των κυκλικών κτηρίων του κατώτερου στρώματος του Hoca Çeşme και των κυπριακών ευρημάτων είναι πρόκληση, παρά τη μεγάλη γεωγραφική απόσταση από την Κύπρο, και ότι οι ενδιάμεσες θέσεις μπορεί να μην έχουν βρεθεί ακόμα, μάλλον δεν γνώριζε τι έχει βρεθεί στην Κύθνο. Όταν το μάθει όμως είναι πιθανό ότι θα το ερμηνεύσει ως την «ενδιάμεση θέση» που επιβεβαιώνει την παράκτια πορεία διάχυσης από την ανατολική Μεσόγειο στην οποία το Αιγαίο και η Θράκη θα παίζουν το ρόλο της περιφέρειας. Κατά τον ίδιο τρόπο που και η Perlès (2003) βρίσκει στα νέα ευρήματα του Αιγαίου την επιβεβαίωση της διασποράς από την Ανατολή μέσω της θάλασσας. Η άποψη του Bar-Yosef (2001, 130) ότι οι υψηλές τεχνολογικές επιδόσεις της Προκεραμικής της Ανατολίας (πολυώροφη αρχιτεκτονική, πρώιμη χρήση μετάλλων, εργαλειοτεχνία, εμπόριο) δεν πρέπει να μας δημιουργούν απορίες για την κατάκτηση της ναυσιπλοΐας σε τόσο πρώιμο στάδιο, ουσιαστικά υποβαθμίζει το πρόβλημα της γεωγραφικής απόστασης και της φυσικής δυσκολίας και λειτουργεί υπέρ της θεωρίας της διάδοσης.

Μέσα στα πλαίσια αυτά είναι ζήτημα χρόνου να διατυπωθεί η θεωρία ότι οι ναυτικοί πληθυσμοί του Αιγαίου της 9ης χιλ. π.Χ. συνδέονται μέσω μιας κοινής καταγωγής με τους ναυτικούς πληθυσμούς που αποίκησαν την Κύπρο. Με αφορμή την κυπριακή Προκεραμική, αυτή η «πατρίδα» βρίσκεται υπό αναζήτηση –δεδομένου ότι παράκτιοι οικισμοί της αντίστοιχης περιόδου είναι προς το παρόν άγνωστοι– στην ακτή της Κιλικίας ή Συρίας (Peltunberg 2004, 19, Rollefson

2004, 13). Σ' αυτόν τον τόπο αφετηρίας εκτιμάται ότι έλαβε χώρα η μακρόχρονη εξοικείωση (pre-adaptation) των αποίκων της Κύπρου με τη θάλασσα (Simmons 1999), η οποία τους εξασφάλισε την εμπειρία και τις γνώσεις για να αναλάβουν στη συνέχεια τόσο μακρινά ταξίδια όσο ο διάπλους της Μεσογείου προς την Κύπρο. Τέτοια ταξίδια και μάλιστα επαναλαμβανόμενα, όπως υποστηρίζουν οι Peltenburg (2004) και Simmons (2004), προϋποθέτουν γνώσεις τις οποίες δεν έχουν άνθρωποι που δεν βγαίνουν προς τα έξω ούτε άνθρωποι που φτάνουν κάπου για πρώτη φορά (Le Brun 1997, 2). Η προχωρημένη μάλιστα θέση του Peltenburg ότι ο αποικισμός της Κύπρου με τη μορφή ταξιδιών σκοπίμως επαναλαμβανόμενων και οργανωμένων από πλευράς υλικών και ζωικών αποθεμάτων είναι σύμπτωμα ενός ευρύτερου νεολιθικού φαινομένου ή μοντέλου, προετοιμάζει το έδαφος και για το Αιγαίο. «Γράφει δηλαδή ο Peltenburg (2004, 6): Παρότι δεν πρόκειται για «πνεύμα σταυροφορίας», μπορεί να διακρίνει κανείς μια συμπεριφορά (ethos) επεκτατική που εκδηλώνεται με ιστορικά επεισόδια πληθυσμιακών εξόδων». Και προχωράει ακόμα περισσότερο: «Η κινητήρια δύναμη [σημ. αυτής συμπεριφοράς] προκύπτει πιθανότατα ως αντανάκλαση από υποβόσκουσες αλλαγές στη μονιμότητα, καλλιέργεια, χρήση γης και ιδιοκτησία, οι οποίες οδηγούν στην κτήση εδαφών».

Κατόπιν τούτου, είναι ζήτημα χρόνου να θεωρηθεί η πρώιμη νεολιθικοποίηση του Αιγαίου ως αποτέλεσμα ενός επεισοδίου αποικισμού, εξίσου προγραμματισμένου όσο και η έξοδος προς την Κύπρο, μέσα στα πλαίσια ενός μοντέλου –και ο Watkins (2003) κάνει λόγο για «Μεσογειακή σφαίρα επιρροής»– που βλέπει την ανάγκη αναζήτησης νέων εδαφών και επέκτασης της γεωγραφικής κυριαρχίας των λαών της Συροκοιλικίας. Επομένως οι πρώιμοι νησιώτες του Αιγαίου και της Κύπρου έχουν κοινό τόπο καταγωγής και κοινό πληθυσμιακό πρόγονο, ώστε στο σημείο αυτό το ερώτημα «brothers or distant relatives?» που παλαιότερα είχαμε θέσει (Katsarou-Tzeveleki 2001) φαίνεται εξαιρετικά επίκαιο.

Αναθεώρηση

Από τις θεωρίες αυτές φαίνεται ότι τα νέα ευρήματα δεν λύνουν το πρόβλημα της καταγωγής της αιγαιακής Νεολιθικής, αλλά μεταθέτουν χρονικά τη διαμάχη εισαγμένης ή ιθαγενούς Νεολιθικής προς τα πίσω, ώστε τελικά η μία ή άλλη εκδοχή εξακολουθεί να αποτελεί ζήτημα ερμηνείας: εξαιρέταται σε ποιο σημείο δίνει κανείς την έμφαση.

Ξεκινώντας από την πρωιμότητα της εξημερωσης στο Αιγαίο στην αρχή της 9ης χιλ. π.Χ., το ίδιο νωρίς όσο και στην ανατολική Τουρκία, η δική μας έμφαση βρίσκεται στο γεγονός ότι θέλουμε να αντιληφθούμε το Αιγαίο ως μια ξεχωριστή περίπτωση σε σχέση με την Ανατολή. Αυτή η παρατήρηση δεν υποβαθμίζει τον παραγόντα «Ανατολή». Ο παραγόντας αυτός συνεχίζει να παιζεί τον ρόλο του, επαναποθετημένος ωστόσο σε νέα βάση. Σ' αυτή τη βάση, η Ανατολή παραμένει πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού μας μεγαλοπρεπής και μυθική, διαφορετική αν όχι ανώτερη, αχανής γι' αυτό ακόμα άγνωστη, και δεν αποκηρύσσεται. Αντίθετα καλείται να συμβάλει, όχι όμως σαν πεφωτισμένη εξωτική κοιτίδα, όχι σαν σημείο εκκίνησης και αναφοράς του δικού μας πολιτισμού, όχι σαν πλαίσιο επιρροής και καταγωγής, αλλά σαν ένα άλλο παράλληλο πλαίσιο δράσης. Δεν είναι πλέον οι άμεσες επαφές που παίρνουν την έμφαση, αλλά οι αναλογίες. Δεν αναζητούμε την κοιτίδα, τις ενδιάμεσες θέσεις και την περιφέρεια ως απαραίτητα συστατικά ενός ιστορικού επεισοδίου μετακίνησης ανθρώπων. Δεν είναι η έξοδος από μία πυρηνική ζώνη, αλλά οι πολλές εστίες νεολιθικοποίησης (multi-focus neolithization) που ξεπετάγονται ταυτόχρονα μέσα σε κοινωνικές συνθήκες κατάλληλες γι' αυτή τη στροφή, ώστε πλέον το Αιγαίο, σε συνδυασμό μάλιστα και με πρόσφατες έρευνες για τα οικολογικά του αποθέματα σε άγρια χλωρίδα και πανίδα, ακόμα και να θέτει υποψηφιότητα ως μία από αυτές.

Θυμίζουμε ότι με την ίδια λογική διασπάστηκαν οι έννοιες της «πυρηνικής ζώνης» στην εύφορη ημισέληνο και της «δευτερογενούς νεολιθικοποίησης», από τις εντυπωσιακές ανακαλύψεις μόνιμων οικισμών συνδυασμένης θηρευ-

τικής και πρώιμης νεολιθικής οικονομίας στην ανατολική Τουρκία (Cauvin & Cauvin 1993), οι οποίες έδειξαν ότι υπάρχουν και άλλες ζώνες όπου η αρχή της Νεολιθικής μπορεί να είναι τουλάχιστον σύγχρονη αν όχι πρωιμότερη από την Εγγύς Ανατολή, δηλαδή ότι υπάρχουν παράλληλες εξελίξεις νεολιθικοποίησης.

Η πρόσφατη ανακάλυψη πρώιμης εξημέρωσης στην Κύπρο έχει πολύ βοηθήσει να αποδεχτούμε ότι υπάρχουν τοπικές ιστορίες εξημέρωσης που προκύπτουν από ιδιαιτερότητες ως προς τις κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές μεταξύ των επιμέρους γεωγραφικών ζωνών που συνθέτουν την άλλοτε ομοιόμορφη Προκεραμική Β της Ανατολής (Peltenburg 2004, 6, Kuijt 2004, 8, Rollefson 2004, 12). Αυτές οι λεγόμενες «τοπικές ιστορίες» είναι η μαγιά με την οποία ζυμώνεται η λεγόμενη «πολυκεντρική θεωρία», που συνέχως κερδίζει έδαφος μέσα στον επιστημονικό διάλογο. «Πολυκεντρική» σημαίνει: «από όλα τα μέρη προς όλα τα μέρη». Η «όχι μόνο ένα κέντρο, αλλά χιλιάδες κέντρα». Η αλλιώς «κέντρο τίνος» (Gebel 2004). Την πολυκεντρική θεωρία μέσα από αυτόχθονες διαδικασίες ενισχύει και η πρόσφατη εμπειρία της Κύπρου από την πλευρά της εξημέρωσης των φυτών, δεδομένου ότι τα καλλιεργημένα σιτηρά από το αρχαιότερο πηγάδι στα Μυλούθκια είναι πιο πρώιμα κι από την ηπειρωτική ζώνη (Peltenburg 2004, 6, 2004a, 19).

Μια τέτοια εξέλιξη επομένως στη θεωρητική συζήτηση για την καταγωγή της Νεολιθικής κλονίζει την έννοια της «κοιτίδας» ή της «σφαίρας επιρροής» ως ισοπεδωτικά μοντέλα. Αντίθετα απ' ό,τι υποστηρίζει ο Le Brun (2004, 10), η χρήση του όρου «Προκεραμική» μπορεί να ξεπεράσει τους συσχετισμούς με τους οποίους είναι συνδεδεμένη και να αποκτήσει τοπικές σημασίες. Οι παραδοσιακά καθιερωμένες ορολογίες προσαρμόζονται πλέον στα νέα δεδομένα. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο I. Kuijt (2004, 8), σημασία δεν έχει να επεκτείνουμε την Προκεραμική προς νέες γεωγραφικές περιφέρειες, αλλά να επαναπροσδιορίσουμε αυτήν ακριβώς την έννοια της Προκεραμικής, καθώς από τότε που αυτή ορίστηκε σχεδόν πριν δεκαπέντε χρόνια (Bar-

Yosef & Belfer-Cohen 1989) ο μεγάλος αριθμός των ανασκαφών έχει δραματικά αλλάξει τις γνώσεις μας για τη γεωγραφική κατανομή των θέσεων αυτής της περιόδου και για τον υλικό πολιτισμό που συνδέεται μ' αυτήν κατά τόπους, αλλά, προσθέτουμε εμείς, και για τις ιδιαιτερες κοινωνικές συνθήκες κάθε περιοχής που δημιούργησαν ή δεν δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την αλλαγή της οικονομίας.

«Είναι βέβαιο πια ότι η Νεολιθική του Αιγαίου», παραφράζοντας τον Simmons (2004, 17), που μιλάει για τη Νεολιθική της Κύπρου, «δεν μπορεί πια να θεωρείται μια υποσημείωση μέσα στο νεολιθικό κόσμο». Ελπίζουμε ότι σύντομα ο διεθνής επιστημονικός διάλογος που λαμβάνει χώρα στα συνέδρια, τις μονογραφίες και τις συλλογικές εκδόσεις που κατά δεκάδες τυπώνονται για την αρχή της Νεολιθικής της ανατολικής Μεσογείου, θα γνωρίσει τις πρόσφατες εξελίξεις στο Αιγαίο και θα εμπνευστεί και από αυτές για τις αναθεωρήσεις του. Κύριο χαρακτηριστικό των εξελίξεων αυτών –για να κλείσουμε με λίγο «θαλασσινό αέρα»– είναι ο νησιωτικός χαρακτήρας, όχι μόνο ως εκμετάλλευση των διατροφικών πηγών της θάλασσας, αλλά κυρίως ως εικόνα δραστηριοτήτων τροφοσυλλεκτικών και πρώιμων κτηνοτροφικών πληθυσμών εξοικειωμένων με τη θάλασσα, τη ναυσιπλοΐα και τη γεωγραφία, οι οποίοι, αντίθετα απ' ό,τι στην Ανατολή και την Κύπρο, ζουν σ' αυτό το μεσολιθικό/νεολιθικό στάδιο έως την AN στα μέσα της 7ης χιλ. π.Χ. Ένας κόσμος ανοιχτός προς τα έξω, που βιώνει την επικοινωνία και τα οφέλη της, αναδύεται στο πρώιμο νεολιθικό Αιγαίο.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στο Ίδρυμα A. Γ. Λεβέντη και τον καθηγητή B. Καραγιώργη για την οικονομική υποστήριξη της έρευνας. Προς το CAARI για τη φιλοξενία της Στ. Κατσαρού στην Λευκωσία και τις διευκολύνσεις της βιβλιοθήκης, καθώς και προς τον καθηγητή A. Le Brun για την ξενάγηση στη Χοιροκοπία.

Abstract

THE EARLIEST HABITATION OF CYPRUS. THE ‘CYPRIOT’ INFLUENCE TO THE AEGEAN INDIGENOUS VERSUS IMPORTED NEOLITHIZATION DEBATE

A series of discoveries of new prehistoric sites in Cyprus towards the end of the 20th century reversed our image of an uninhabited landscape prior to 7,000 BC, and proved that habitation of the island was already practiced two and a half thousand years earlier than formerly believed. This newly established period was divided into two main chronological phases, the Akrotiri phase and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic phase.

The first phase was identified at Akrotiri-Aetokremnos site, comprising a wrecked cave on the precipitous coast of SW Cyprus. The site's significance is justified by its age going back to the 10th mill. BC, as well as by its use as a camp for humans hunting pygmy hippopotami which was so intensified that made them extinct within a few centuries. As for provenance, the stone industry, despite its local character, links Aetokremnos to the mainland Pre-Pottery Neolithic A of either Syro-palestine or SW Asia Minor (Attaleia).

Parallel to Akrotiri, evidence of habitation dating from the end of the 9th and the 8th mill. BC resulted at the sites Shillourokampos and Tenta in southern Cyprus, and Mylouthkia in the area of Pafos, which represent the time that elapsed between the period of the Aetokremnos' hunters and the Neolithic groups of the already known Choirokitia culture (7th-6th mill. BC). The people of that time built perishable huts founded upon ditches and post holes opened on the rock, and consumed underground waters through the use of wells. During the later phase of Shillourokampos a stone circular building was constructed with walls more than 1 m thick. Especially in the case of Tenta, where the pre-pottery settlement lay beneath the known Neolithic buildings of the 7th mill. BC, the experts are re-evaluating backwards the age of the complex lying on top, which consists of small circular structures surrounding a large central building; this may also lead to conclusions about the character of the pre-pottery society. Particularly interesting is a well at Mylouthkia, wherein 23 dead goats and sheep were disposed upon dispersed human bones from at least five individuals. Even though the argument for a connection between these relics is not cogent, it is not difficult for the excavator of the site E. Peltenburg to find appealing the theory of the sacrifice of animals to honor the dead.

The household utensils of the groups of this period include plenty of stone artifacts, among which we find types already known from the Syrocilician and the Middle and Upper Euphrates cultures, such as arrowheads, small blades and geometric microliths of pure flint and imported obsidian of a primary phase; these types are substituted by robust blades of poor raw flint towards the end of the period. Furthermore, they used stone utensils and other objects of symbolic value, among which a figurine from Shillourokampos stands out, depicting a human-felid figure which is reminiscent of an earlier parallel from Jerf el Ahmar in the area of Euphrates. It is inferred from the food remnants that at this phase the people's knowledge of goat and sheep, oxen and swine breeding, beside their deer hunting activity, is at an initial stage, as well as their knowledge of agriculture, verified by the domesticated grains found in the Mylouthkia wells.

The civilization of Shillourokampos, Mylouthkia, and Tenta should be considered as part of the mainland Pre-Pottery Neolithic B horizon, which accounts for Peltenburg's introduction of the term Cypro-Pre-Pottery Neolithic B. The population should not be linked to the Akrotiri hunters who vanished after their game went extinct, but should be attributed to colonizers whose exact point of provenance is though an issue of controversy. According to the most popular theory, colonization did not occur once, but during repeated settling events each of which introduced new waves of primary domesticated animals.

The Aceramic Neolithic of Cyprus (7,000-5,600 BC) finds at last a place of origin in the Cypro-Pre-Pottery Neolithic. This is a fully advanced Neolithic culture as concerns permanence, economy, technology, the only difference being that no ceramic vases were manufactured or utilized, even though it falls under the cultural and chronological horizon of the eastern Mediterranean during which the production and the use of pottery was

already established. During this phase, the dispersion of the groups on the island was intensive, and large fortified settlements are founded (Chirokitia, Kalavasos-Tenta, Cape Kastros, Troulli, Kissonerga, Ortos) consisting of circular structures. The stone utensils of these settlements, the burial habits intra muros and often inside the houses, as well as the fact that no bovines exist, in contrast with the plenty goat and sheep, are its special features.

The finds of Cyprus have become the issue of interesting discussions that might also influence the discussion about the beginning of the Neolithic in the Aegean. To start with, the comparison between Youra/Kythnos, Franchthi and Aetokremnos suffices to postulate a Mesolithic *koine* in the eastern Mediterranean, which is featured by the selection of sites near the sea, the microlithic stone industry –with local variations–, and the hunting specialization. Inside the context of this Mesolithic environment, the Aegean is at the same time a source of early Neolithic economies, exactly when Cyprus is becoming a Neolithic zone. However, the Aegean cannot be considered to be a marginal component of the SW Asia Pre-Pottery Neolithic, mainly because the Aegean still retains its Mesolithic character over against the latter, and domestication alone cannot account for the separation between preceramic and Mesolithic populations, without taking into account the social identities that define the way the various groups perceive themselves and their relationships to others. The economical systems are probably not as critical as we may have thought, at this particular point. Moreover, a likely introduction of the pre-pottery terminology in our analysis of the Aegean corroborates the typical view of the East as the *birthplace* and the Aegean as the *periphery*. And as the recent discovery of the Cypriote preceramic phase highlighted the naval background of the SW Asian civilizations, linking them with the Aegean seafarers by common provenance, the domestication techniques and the circular architecture of the Aegean are degraded to just another diffusion symptom.

The emphasis, of course, is placed by the writers: the new finds do not solve the problem of the provenance of the Aegean Neolithic, but merely put the debate of an introduced/indigenous Neolithic further back in time, so that either version of the reality is still a matter of interpretation. Our emphasis is placed on the fact that we believe the Aegean is a special case as concerns its relationship to the East, which is called upon to contribute not as a sophisticated exotic birthplace, but as a field of knowledge and action parallel to the Aegean. The importance is shifted from the immediate contacts to the analogies. We are not after the birthplace, or the intermediate sites and the periphery as constituent parts of a historic case of people's moving. It is not the exit from one nuclear zone, but the many country of neolithization (*multi-centric neolithization*) popping up at the same time under social circumstances that allow for this turn, so that the Aegean rises as a plausible candidate as one of these, especially after recent research has verified its capacity in wild flora and fauna.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adovasio J., Fry G., Gunn J. & Maslowski R. 1978, Prehistoric and historic settlement patterns in western Cyprus: An overview, *Reports of the Department of Antiquities*, pp. 39-57, Cyprus.
- Ammerman A. J. & Cavalli-Sforza L. L. 1984, *The Neolithic Tradition and the Genetics of Populations in Europe*, Princeton.
- Bar-Yosef O. 2001, The world around Cyprus: From Epipaleolithic foragers to the collapse of the PNB civilization, in Swiny 2001, pp. 129-164.
- Bar-Yosef O. & Belfer-Cohen A. 1989, The Levantine PPNB interaction sphere, in Hershkovitz 1989, pp. 59-72.
- Bar-Yosef O. & Vall F. R. (eds) 1991, *The Natufian Culture in the Levant* (Ann Arbor, International Monographs in Prehistory).
- Bonsall C. (ed.) 1990, *The Mesolithic in Europe, Papers Presented at the Third International Symposium* (Edinburgh 1985), Edinburgh (John Donalds Publishers Ltd).
- Cauvin J. 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, trans. T. Watkins, Cambridge (Cambridge University Press).
- Cauvin M. C. & Cauvin J. 1993, La séquence Néolithique PPNC au Levant Nord, *Paléorient* 19, 23-8.
- Cherry J. 1981, Pattern and process in the earliest colonization of the Mediterranean islands, *Proceedings of the Prehistoric Society* 47, 41-68.
- Cherry J. 1990, The first colonization of the Mediterranean islands: A review of recent research, *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 145-221.
- Cherry J. 1992, Paleolithic Sardinians? Some questions of

- evidence and method, in H. Tykot & T. K. Andrews (eds), *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*, pp. 29-39, Oxford (Sheffield Academic Press).
- Childe G. 1952, *A New Light on the Most Ancient Near East*, London (Evergreen Books).
- Cyprus and the Aegean in Antiquity. From the Prehistoric Period to 7th c. B.C.* Proceedings of International Congress, Nicosia, December 8-10, 1995, Nicosia 1997.
- Dikaios P. 1953, *Khirokitia*, Oxford (Oxford University Press).
- Efstratiou N. & Mantzourani E. 1997, The beginning of the Neolithic period in Greece and Cyprus: Common research and interpretation problems, in *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, pp. 7-20.
- Engelstad E. 1990, Mesolithic house sites in arctic Norway, in Bonsall 1990, pp. 331-337.
- Evans J. 1977, Island archaeology in the Mediterranean: Problems and opportunities, *World Archaeology* 9, 12-26.
- Gebel H. G. K. 2004, There was no center: The polycentric evolution of the Near Eastern Neolithic, *Neo-lithics* 1/04, 28-32.
- Gopher A. 1989, Diffusion process in the Pre-Pottery Neolithic Levant: The case of the Helwan Point, in Hershkovitz 1989, pp. 91-105.
- Grigson C. 1990, Bird-foraging patterns in the Mesolithic, in Bonsall 1990, pp. 60-72.
- Guillaine J. & Bröis F. 2001, Parekklisha Shillourokambos: An early Neolithic site in Cyprus, in Swiny 2001, pp. 37-53.
- Guleç E., Kuhn S. & Stiner M. 2002, 2000 Excavation at Uçagizli Cave, *Kazé Sonuçlaré Toplantisi* 23, 255-64.
- Hansen J. M. 1991, *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave*, Bloomington-Indianapolis (Excavations at Franchthi Cave, Greece no 7, Indiana University Press).
- Hershkovitz I. (ed.) 1989, *People and Culture in Change: Proceedings of the Second Symposium on Upper Paleolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin*, Oxford (BAR Intern. Series 508).
- Honea K. 1975, Prehistoric remains on the island of Kythnos, *AJA* 79, 277-279.
- Horwitz K. L., Tchernov E., Ducos P., Becker C., Von Den Driesch A., Martin L. & Garrand A. 1999, Animal husbandry in the southern Levant, *Paléorient* 25, 63-80.
- Θεοχάρης Δ. 1967, *Η ανγή της θεσσαλικής προϊστορίας. Αρχή και πρώμη εξέλιξη της Νεολιθικής*, Βόλος (Θεσσαλικά Μελετήματα I).
- Θεοχάρης Δ. 1973, *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα (MIET).
- Καραγιώγης Β. 1978, *Αρχαία Κύπρος. Από τη νεολιθική εποχή έως το τέλος της ρωμαϊκής*, Λευκωσία.
- Katsarou-Tzeveleki S. 2001, Aegean and Cyprus in the Early Holocene: Brothers or distant relatives?, *Journal of Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 1, 43-55.
- Knapp A. B., Held S. O. & Manning S. W. 2001, The prehistory of Cyprus: Problems and prospects, *Journal of World Prehistory* 8, 377-445.
- Kuijt I. 2004, Cyprus as a regional entity: Do researchers need to revisit the concept of the Levantine interaction sphere?, *Neo-lithics* 1/04, 8-9.
- Kyparissi-Apostolika, N. 2003, The Mesolithic/Neolithic transition in Greece as evidenced by the data at Theopetra cave in Thessaly, *Documenta Praehistorica* XXVII / *Neolithic Studies* 7.
- Κωτούπης Κ. 2000, Η αρχή της Νεολιθικής στην Ελλάδα, στο N. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998*, σ. 173-179, Αθήνα.
- Larsson L. 1990, Late Mesolithic settlement and cemeteries at Skateholm, Southern Sweden, in Bonsall 1990, pp. 367-378.
- Le Brun A. 1981, *Un site néolithique préceramique en Chypre: Cap Andreas - Katsros*, Paris (ADRF).
- Le Brun A. 1984, *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre), 1988-1991*, Paris (ERC).
- Le Brun A. 1996, *Νεολιθική Χοιροκοπία, Λευκωσία* (Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου).
- Le Brun A. 1997, Chypre néolithique préceramique au large du monde égéen, in *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, pp. 1-6.
- Le Brun A. 2004, Brèves remarques sur une longue histoire, *Neo-lithics* 1/04, 10-1.
- Lieberman D. E. 1998, Natufian 'sedentism' and the importance of biological data for estimating reduced mobility, in T. R. Rocek & O. Bar-Yosef (eds), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, pp. 75-92, Cambridge, Mass. (Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University).
- Mellaart J. 1975, *The Neolithic of the Near East*, London (Thames and Hudson).
- Nandris J. 1970, The development and relationships of the earlier Greek Neolithic, *Man* 5, 192-193.
- Newton S. 2003, The Mesolithic fauna from Theopetra Cave, in N. Galanidou & C. Perlès, *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives* (British School at Athens Studies 10).
- Ντούμας Χρ. 1997, Τελχίνες, στο *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, 79-84.
- Otte M., Yalçinkaya I., Leotard J., Kartal M., Bar-Yosef O., Kozłowski J., López I. & Marshack A. 1995, The Epi-Palaeolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and its mobililiary art, *Antiquity* 69, 931-44.
- Özdoğan M. 1995, Neolithization of Europe: A view from Anatolia, Part I: The problem and the evidence of east Anatolia, *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* XXII, 1994, 25-61, Ljubljana (Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Neolithic Studies 2).
- Özdoğan M. 2004, Cyprus: A regional component of the Levantine PPN, *Neo-lithics* 1/04, 11-12.
- Özdoğan M. & Basgelen N. (eds) 1999, *Neolithic in Turkey*:

- Cradle of Civilization. New Discoveries*, Istanbul (Arkeoloji ve Sanat Yayınları).
- Peltenburg E. 2003, *The Colonisation and Settlement of Cyprus: Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996. Lemba Archaeological Project, Cyprus III.1*. Søvedalem (Ästroms Förlag, Studies in Mediterranean Archaeology 70:4).
- Peltenburg E. 2004, Cyprus: A regional component of the Levantine PPN, *Neo-lithics* 1/04, 3-7.
- Peltenburg E. 2004a, Response to commentators, *Neo-lithics* 1/04, 18-19.
- Peltenburg E., Croft P., Jackson A., McCartney C. & Murray M.-A. 2001, Well-established colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic B, in Swiny 2001, pp. 61-93.
- Perlès C. 1989, La néolithisation de la Grèce, in O. Aurenche & J. Cauvin (eds), *Néolithisations. Proche et Moyen Orient, Méditerranée orientale, nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud*, pp. 109-27, Lyon (Archaeological Series No 5, BAR Intern. Series 516).
- Perlès C. 2003, An alternate (and old-fashioned) view of neolithisation in Greece, *Documenta Praehistorica XXX / Neolithic Studies* 10, 99-113.
- Peltenburg E. & Wasse, A. (eds) 2004, *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, Oxford (Oxbow).
- Peters J., Helmer D., Von Den Driesch A. & Sana Segui M. 1999, Early animal husbandry in the northern Levant, *Paléorient* 25, 27-47.
- Rollefson, G. O. 2004, Cultural genealogies: Cyprus and its relationship to the PPN mainland, *Neo-lithics* 1/04, 12-13.
- Runnels C. 1995, Review of Aegean prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the advent of the Neolithic, *AJA* 99, 699-728.
- Runnels C. & van Andel Tj. 1988, Trade and the origins of agriculture in the eastern Mediterranean, *Journal of Mediterranean Archaeology* 1, 83-109.
- Runnels C. & van Andel Tj. 1993, The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly, Greece, *Journal of Field Archaeology* 20, 299-317.
- Sampson A. & Katsarou S. 2004, Cyprus, Aegean and Near East during the PPN, *Neo-lithics* 1/04, 13-5.
- Simmons A. H. 1999, *Faunal Extinction in an Island Society. Pigmy Hippopotamus Hunters of the Akrotiri Peninsula, Cyprus*, New York (Plenum Publishers).
- Simmons A. H. 2001, The first humans and last pigmy hippopotami of Cyprus, in Swiny 2001, pp. 1-18.
- Simmons A. 2004, The Mediterranean PPNB interaction sphere, *Neo-lithics* 1/04, 16-7.
- Stanley Price N. 1977, Khitokitia and the initial settlement of Cyprus, *Levant* 9, 66-99.
- Stockton E. 1968, Pre-neolithic remains at Kyrenia, Cyprus, *Reports of the Department of Antiquities*, pp. 16-19, Cyprus.
- Stordeur, D. & Abbès, F. 2002, Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie), *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 99, 563-595.
- Swiny S. (ed.) 2001, *The Earliest Prehistory of Cyprus. From Colonization to Exploitation*, Boston (Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series vol. 2).
- Todd I. 1985, Early prehistoric society: A view from the Vasilikos valley, in E. Peltenburg (ed.), *Early Society in Cyprus*, pp. 2-13, Edinburg.
- Todd I. 1987, *Vasilikos Valley Project 6: Excavations at Kalavasos Tenta*, Göteborg (Studies in Mediterranean Archaeology XXI:6).
- Todd I. 1998, *Kalavasos-Tenta*, Nikosia (The Bank of Cyprus Cultural Foundation).
- Todd I. 2001, Kalavasos Tenta revisited, in Swiny 2001, pp. 95-107.
- Valla F. R. 1998, Natufian seasonality: A Guess, in T. R. Rocek & O. Bar-Yosef (eds), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, pp. 93-108, Cambridge, Mass. (Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University).
- Van Andel Tj. H. & Runnels C. N. 1988, An essay on the "emergence of civilization" in the Aegean world, *Antiquity* 62, 234-247.
- Vigne J.-D. 2001, Large mammals of early Aceramic Neolithic Cyprus: Preliminary results from Parekklisha Shillourokambos, in Swiny 2001, pp. 55-60.
- Vigne J.-D. & Buitenhuis H. 1999, Les premiers pas de la domestication animal à l'Ouest de l'Euphrate, Chypre et l'Anatolie centrale, *Paléorient* 25, 49-62.
- Vigne J.-D., Carrère I., Saliège J.-F., Person A., Bocherens H., Guilaine J. & Briois F. 2000, Predomestic cattle, sheep, goat and pig during the late 9th and the 8th millennium cal. B.C. on Cyprus: Preliminary results of Shillourokambos (Parekklisha, Limassol), in H. Buitenhuis, M. Mashkour & F. Poplin (eds), *Archaeozoology of the Near East IV. Proceedings of the 4th International Symposium of Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*, Paris 1998, pp. 52-75, Gröningen 2000 (Archaeological Research and Consultancy).
- Vita-Finzi C. 1973, Palaeolithic finds from Cyprus?, *Proceedings of the Prehistoric Society* 39, 453-454.
- Watkins T. 2003, Developing socio-cultural networks, *Neo-lithics* 2/03, 36-37.
- Watkins T. 2004, Putting the colonization of Cyprus into context, in Peltenburg & Wasse 2004.
- Wigand P. & Simmons A. H. 1999, The dating of Akrotiri Aetokremnos, in Simmons 1999, pp. 193-216.
- Zeder M. A. & Hesse B. 2000, The initial domestication of goats (*Capra hircus*) in the Zagros mountains 10,000 years ago, *Science* 287, 2254-2257.